

In een gesprek met *de Volkskrant* gepubliceerd in de aflevering van 16 januari 1993, onthult Jan Pronk de electorale strategie van de PvdA-top. De burgers zullen lijsttrekker Kok volgend jaar mei honoreren voor zijn soliditeit. Citaat: 'Aan Kok geef je je portemonnee, en je weet zeker dat hij er niks uit zal halen. Dat vertrouwen geniet bijna niemand in de Nederlandse politiek'. Met deze conclusie kan men het eens zijn. Minister Kok beheert zijn portefeuille veel degelijker dan zijn voorganger Ruding. Hoewel hij blijken een andere uitlating liever een verkiezingsstrijd ziet op basis van programmatische verschillen, heeft Pronk zich al neergelegd bij verkiezingen die sterk op personen zijn gericht. 'Kok tegen Brinkman — dat wordt het in 1994.'

Al lijken in de landelijke politiek de inhoudelijke marges smaller dan ooit te zijn, dit uitgangspunt is voor de PvdA levensgevaarlijk. Een voor de hand liggende overweging is dat zelfs de solide Kok vandaag of morgen onder de tram kan komen. Staat de partij dan opeens met lege handen? Dat zou niet best zijn. Slechts de bedroevende kwaliteit van in overvloedige hoeveelheden geproduceerd Haags beleid maakt de door Pronk geprefereerde aanpak voor een buitenstaander begrijpelijk. Want inhoudelijk is er de afgelopen jaren inderdaad bitter weinig bereikt waarop de sociaal-democratie met trots kan bogen.

Nog eenmaal Pronk: 'In het regeerakkoord staan prachtige dingen, en daar houdt dit kabinet zich niet aan. Dat geef ik eerlijk toe.' Dan volgt de verklaring: 'Toen we aantraden, wisten we niet hoe problematisch het zou worden. We zaten met de nasleep van het vorige kabinet, en er was een recessie. We houden ons aan twee beloften: het financieringstekort en de collectieve-lastendruk gaan omlaag. Dat betekent dat je moet inleveren op de kwaliteit van je beleid.'

Deze verklaring deugt van geen kant. Toen het kabinet aantrad, wilde het PvdA-smaldeel helemaal niet weten hoe de overheidsfinanciën er werkelijk voorstonden. Want eind 1989 was het voor iedere ingewijde al glashelder dat er nauwelijks ruimte voor 'nieuw beleid' was, tenzij achter bestaand beleid een punt zou worden gezet. En dat was een veel te grote opgave. Behalve bij Defensie bleek er geen enkele bezuiniging mogelijk te zijn. Om eruit te komen hebben de PvdA-bewindslieden zich rijk gerekend. In het regeerakkoord zijn vervolgens diverse intensiveringen vastgelegd, waardoor de publieke uitgaven in 1994 uiteindelijk vijf miljard hoger zouden liggen dan bij ongewijzigde voortzetting van het beleid.

Het CDA zag glimlachend toe en bepaalde zich tot het fixeren van de financiële randvoorwaarden: tekort omlaag, collectieve lasten niet omhoog. Lubbers en de zijnen behoeften vervolgens slechts enkele maanden te wachten, voordat de budgettaire wal het linkse schip De Hoop keerde.

Het is de ironie van de geschiedenis dat — afgaande op de uitlatingen van Pronk — de PvdA straks campagne wil voeren met als belangrijkste issue het feit dat Kok de door het CDA gedicteerde financiële randvoorwaarden van het regeerakkoord zo goed heeft nageleefd. Hoe zo, Kok tegen Brinkman?

Gevraagd is eerder een inhoudelijk uitdagend verkiezingsprogramma, dat aansluit bij de onvrede in het land over de bestaande publieke voorzieningen. Kok kan dan zijn solide imago inzetten om geloofwaardig te maken dat het werkelijk anders kan.

Kok tegen Brinkman?

FLIP DE KAM

Redacteur S&D

De nieuwe gelijkheid

PAUL KALMA

*Directeur van de Wiardi Beckman Stichting;
redacteur van S&D*

De moraal is terug in de politiek. Van links tot rechts betogen politici dat ze het belang van 'normen en waarden', als bindmiddel in maatschappij en politiek, lange tijd verwaarloosd hebben. Burgers moeten weer op hun eigen verantwoordelijkheid aangesproken worden. Op de handhaving van bestaande, al dan niet wettelijk vastgelegde regels; op 'burgerzin' in de dagelijkse omgang met anderen; en op een gezamenlijke inzet voor het algemeen belang.

Een flinke dosis wantrouwen tegenover een dergelijk 'ethisch réveil' is op z'n plaats. Het gewee-klaag over 'calculerende', egoïstische burgers is nogal overdreven. En waar het wel hout snijdt, is het vaak de overheid die bedoeld gedrag, door fraudegevoelige regelgeving of door het achterwege laten van controle, min of meer uitlokt. De hernieuwde aandacht voor normen en waarden neemt bovendien vaak de vorm aan van opdringerige bemoeienis met de 'levensstijl' van mensen (zie bijvoorbeeld de kritiek van CDA-fractievoorzitter Brinkman op jongeren 'die maar op terrasjes rondhangen'). Hier dreigt een 'vertrutting' van de politiek. Het gemopper op het gedrag van burgers lijkt daarbij de onmacht van politici zelf, c.q. hun gebrek aan visie en overtuigingskracht, te moeten maskeren.

Daarmee is niet gezegd dat politiek geen morele dimensie zou hebben, of dat het begrip levensstijl buiten het politieke debat zou moeten blijven. Zeker, wat 'het goede leven' precies inhoudt, en hoe het moet worden nagestreefd, is een zaak van individuele burgers. Maar de *keuzevrijheid* die ze daarbij hebben, hangt mede af van hun, politiek te beïnvloeden, levensomstandigheden – zoals hun *keuzegedrag* ook maatschappelijke, politiek relevante, effecten sorteert. Evenzo zal elk politiek programma, expliciet of impliciet, verband houden met bepaalde (morele) beginselen. Principiële politiek vraagt weliswaar om vertaling in pragmatisch beleid, maar dat beleid kan het op zijn beurt, wil het 'aanslaan', niet zonder een principiële, moreel gekleurde argumentatie stellen.

Maar is dat, zal men vragen, niet allemaal van

zelfsprekend? Geldt dat niet voor elke vorm van politiek die die naam waardig is? Eigenlijk wel. Misschien lijdt de Nederlandse politiek anno 1993 dan ook niet zozeer aan een tekort aan morele impulsen, maar aan een tekort aan... politiek.

Een bewonderenswaardige poging om dit laatste tekort, althans voor de Partij van de Arbeid, op te heffen, doet Thijs Wöltgens in zijn eind 1992 verschenen *Lof van de politiek*. Nu eens in eigentijds jargon ('moreel ondernemerschap') dan weer in traditionele termen ('Er is een nieuwe ideologie nodig') bepleit hij eerherstel voor een politiek-van-de-grote-lijnen; voor politici die 'de waarheid onder ogen zien, die proberen te overtuigen en naar hun overtuiging handelen'.

Wat behelst de nieuwe sociaal-democratische ideologie die Wöltgens aanprijst? Dat is, voor wie de voorzichtige, zo niet angstvallige politiek van de PvdA van de afgelopen jaren voor ogen heeft, nogal wat. Hij houdt onder andere een pleidooi voor soberheid, als uitdrukking van het besef dat de ecologische kwestie mondiaal rampzalige vormen aanneemt; voor een beleid dat, ook op wereldschaal, de kosten van mobiliteit zichtbaar maakt en de oorzaken van massale migratie probeert weg te nemen; voor een economische ontwikkeling in Europa waarbij de lange termijn stelselmatig voorrang krijgt boven een 'catch-as-catch-can'-kapitalisme als in de Verenigde Staten; en voor een minder door stress gekenmerkt arbeidsbestel, waarbij de arbeidsuren boven een bepaald minimum als een plezierige, niet extra te honoreren vrije tijdsbesteding gelden.

Maar *Lof van de politiek* is vooral een aanklacht tegen de 'cultuur van de ongelijkheid', die in de jaren '80 opgang is gaan maken. 'Een altijd al aanwezige onderstroom is in de laatste jaren dominant geworden: het is de cultuur van het verschil, de differentie, kortom de cultuur van de ongelijkheid. Ongelijkheid is de brandstof van de economische vooruitgang, zo wordt ons dagelijks voorgehouden. () De bewijslast wordt omgedraaid: in plaats van dat

ongelijkheid zich moet rechtvaardigen, is zij norm.' Daar tegenover verdedigt Wöltgens het sociaal-democratisch ideaal van een egalitaire samenleving. Ongelijkheid is onaanvaardbaar waar zij 'de burger afhankelijk maakt, zijn keuzes onnodig beperkt en hem zijn autonomie doet verliezen'.

'In mijn benadering', aldus Wöltgens, 'vervalt de basis voor grote inkomensverschillen. Zij zijn zelfs ongewenst, want zij duiden erop dat mensen met tegenzin het bovenminimale werk verrichten. Zij zijn ook ongewenst, omdat grote verschillen het symptoom zijn van een economische dynamiek, die juist naar stabiliteit moet worden omgebogen. Zij zijn tenslotte niet gewenst omdat grote inkomensverschillen zich uiteten in de permanente jacht naar exclusieve status-goederen.'

In onderstaande doe ik, geïnspireerd door 'Lof van de politiek', een poging om het ideologisch gezicht van de sociaal-democratie wat duidelijker trekken te geven. De PvdA zal, zo luidt mijn stelling, een vernieuwd, aangepast gelijkheidsideaal moeten verdedigen – wil ze in de jaren '90 in staat zijn om het politieke vacuüm dat met de terugtocht van het neoliberalisme (exit Reagan, exit Thatcher) is ontstaan, op te vullen. In dat verband plaats ik kritische kanttekeningen bij een alternatieve benadering die niet de gelijkheid, maar de *vrijheid* (i.e. de keuzevrijheid van de burger) als uitgangspunt voor sociaal-democratische vernieuwing kiest.

Een politiek vacuüm

Het neo-liberalisme is op z'n retour. De stroming die in de jaren '80, met haar verdediging van vrije markt en prestatie-maatschappij, zo'n sterk stempel drukte op het politieke klimaat in het Westen, heeft de afgelopen periode aan invloed verloren. Reagan en Thatcher zijn verdwenen; de kosten van een ongeremd en ongegeneerd winststreven ('casino-kapitalisme') beginnen in het oog te lopen; 'deregulering' en 'privatisering' zijn, ook in landen waar het neo-liberalisme zich in mildere vorm aandienende, hun magische klank kwijtgeraakt.

Tot zover 'the good news', zoals Amerikanen zeggen wanneer ze een dubbelzinnige boodschap moeten overbrengen. 'The bad news' is dat de 'natuurlijke' tegenpool van het neo-liberalisme, de sociaal-democratie, van deze ontwikkeling nauwelijks weet te profiteren. Zeker, in de VS heeft de Democraat Bill Clinton met een progressief getint pro-

gramma de presidentsverkiezingen gewonnen. Maar het gaat veel te ver om zijn presidentsschap als een overwinning van de sociaal-democratie te vieren (in Nederland zou hij waarschijnlijk aarzelen tussen het lidmaatschap van de VVD, van het CDA of van D66).

Op haar eigenlijke thuisbasis, in West-Europa, verkeert de sociaal-democratie in aanzienlijke problemen. De verkiezingsresultaten variëren van matig tot desastreus. Waar sociaal-democraten aan de regering deelnemen, slagen zij er zelden meer in, een eigen, programmatisch stempel op het beleid te drukken. Ze delen in een algemene ideologische malaise en betalen vaak ook nog eens een (onevenredig hoge) prijs voor de verminderde populariteit van de politiek. Hoe valt dit onvermogen van de sociaal-democratie om het huidige ideologische vacuüm op te vullen, te verklaren?

Het programma waarmee de naoorlogse sociaal-democratie zoveel succes boekte (en waarmee vriend en vijand haar nog altijd in aanzienlijke mate associëren) heeft, zo is al herhaaldelijk – en terecht – vastgesteld, aan politieke relevantie ingeboet. De visie op 'vooruitgang' die eruit spreekt (uitbreiding van de collectieve sector, en van staatsinvloed in het algemeen; sociale lotsverbetering, in het bijzonder voor de laagstbetaalden) appelleert enerzijds aan aspiraties die voor velen inmiddels vervuld zijn, en gaat anderzijds voorbij aan de problemen die een hoog-ontwikkelde verzorgingsstaat (financiële, maar ook in de dagelijkse beleevingswereld van burgers) oproept.

Het traditionele 'verzorgingsstaat-socialisme', herleid tot zijn basis-ingrediënten (sociaal, étatisch), kan zich in die omstandigheden waarschijnlijk alleen staande houden, als het in 'populistische' richting opschuift; dat wil zeggen, als het als woordvoerder gaat optreden van bevolkingsgroepen die zich in economisch en cultureel opzicht bedreigd voelen (bescherming van inkomen; nadruk op een harde bestrijding van alle vormen van criminaliteit; een restrictief beleid jegens migranten en andere 'nieuwkomers' op de markt van arbeid en publieke voorzieningen; verzet tegen 'Europa').

Groot electoraal succes valt er, in een open en mobiele middle class-maatschappij als de onze, met een dergelijk programma niet te boeken – tenzij de maatschappelijke spanningen sterk zouden oplopen, en de afstand tussen bevolking en politieke elite verder zou groeien. Bovendien (en dat is belangrijker) zou zo'n populistische koerswijziging een vergaande

breuk inhouden met de sociaal-democratische traditie, gekenmerkt door het streven naar een compromis tussen 'stijgers' en 'dalers', 'sterken' en 'zwakken'; naar een compromis tussen sociale belangenbehartiging enerzijds, en economische en culturele modernisering anderzijds.

Dat alles maakt een ontwikkeling in links-populistische richting, los van welke electorale overweging dan ook, onacceptabel. Uitbreiding van kiezersinvloed, zo wist Joop den Uyl al, 'kan niet de enige en ook niet de belangrijkste norm voor het beleid van een partij zijn'.²

Keuzevrijheid voor de burgers?

In welke richting zou de sociaal-democratie zich dan wel moeten ontwikkelen? Globaal gesproken staan voor haar twee wegen open.

In de eerste plaats zou ze haar defensieve, volgzaam houding tegenover een 'liberalisering' van de verzorgingsstaat (meer markt, meer ruimte voor individuele keuzevrijheid) in een meer offensieve opstelling kunnen omzetten. Het merendeel van de burgers, zo luidt dan de redenering, is inmiddels welvarend en mondig genoeg om zelf zijn/haar behoefte aan, bijvoorbeeld, sociale zekerheid vast te stellen. De overheid zou daarom alleen een bepaald minimum moeten garanderen, en daarboven het particulier initiatief (burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties) zijn gang moeten laten gaan.

Een dergelijk streven naar gedeeltelijke privatisering van de sociale zekerheid (mini-stelsel) zou gecombineerd kunnen worden met een beleid waarbij het 'rondpompen van geld' (subsidies, overdrachtsuitgaven) tot een minimum wordt beperkt; de omvang van het ambtenaren-apparaat aanzienlijk wordt teruggedrongen; en bestaande wettelijke regels grondig op A. onmisbaarheid en B. handhaafbaarheid worden getoetst. De sociaal-democratie, zo zou het motto van een dergelijk programma kunnen zijn, kiest voor de 'vrijheid' van de burger. Na de opbouw-fase van de verzorgingsstaat, waarin de gelijkheid voorop stond, kan de balans nu naar het vrijheidsbeginsel overhellen.

Zo'n pleidooi klinkt aantrekkelijk en stelt de sociaal-democratie bovendien in staat om eindelijk

eens met de stroom mee, in plaats van, klagerig, tegen de stroom in te varen. Het neo-liberalisme mag dan in politiek opzicht aan invloed hebben verloren, de maatschappelijke ontwikkelingen waarop het inspeelde, gaan onverminderd door: individualisering, internationalisering van economie en cultuur, minder macht voor de (nationale) overheid. Daarom tegenstribbelend achter deze ontwikkelingen aangehold, terwijl we ze, door ze in ons programma te verwerken, nog enigszins zouden kunnen bijsturen?

Toch zijn er tegen deze benadering ernstige bezwaren aan te voeren. In welke zin wijkt de sociaal-democratie, als zij deze weg inslaat, nog af van andere politieke stromingen, het liberalisme in het bijzonder? Gaat de PvdA zich in de toekomst voornamelijk van de VVD onderscheiden doordat ze het garandeerde minimum in de verzorgingsstaat-nieuwe stijl een paar gulden (of een paar honderd gulden) hoger begroot? Algemener gesteld: waaraan ontleent de sociaal-democratie eigenlijk nog haar identiteit, als ze, *los van concrete maatschappelijke problemen*, de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, markt en maatschappelijk middenveld ten gunste van de markt (resp. van de vrijheid en verantwoordelijkheid van de burgers) wil wijzigen – zoals het liberalisme in zijn verschillende varianten altijd al heeft bepleit?

Het betreft hier een principiële kwestie, die vergaande betekenis heeft voor de toekomst van de sociaal-democratie. Zij heeft de bestaande voorkeuren en behoeften van burgers namelijk nooit tot uitgangspunt genomen, maar deze steeds geconfronteerd met een eigen 'politiek project', een visie op 'maatschappelijke vooruitgang', waarvoor ze politieke steun zocht – in de hoop die bestaande voorkeuren, zo nodig, te veranderen. Daarmee verband hield een *maatschappij-kritische* inslag van de sociaal-democratie, bedoeld om de afstand tussen politiek project en status quo in kaart te brengen.

Daaraan zou een einde komen als de sociaal-democratie haar maatschappijhervormende taak voor 'voltooid' zou verklaren, en voortaan met de stroom van bestaande consumentenvoorkeuren, hooguit gecorrigeerd voor externe, maatschappelijk-

2. Geciteerd in: R.B. Andeweg en R. Hillebrand, 'De kiezers en de PvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek', in: J. Bank e.a. (red), *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 1985, p. 37.

ke kosten (milieueffingen, bijvoorbeeld), mee zou dobberen. Dat is des te bezwaarlijker, omdat zich nu en in de naaste toekomst maatschappelijke problemen (zullen) aandienen, die om een aanzienlijke gedragsverandering van burgers vragen (ik neem opnieuw het milieu als voorbeeld). De politiek zal de burgers met kracht van argumenten voor die gedragveranderingen (consumptie- en bestedingspatroon) moeten zien te winnen en hen van de noodzaak van financiële offers voor een schoner milieu (resp.: hulp aan ontwikkelingslanden, arbeidstijdverkortung, leefbare steden, enz. enz.) moeten zien te winnen.

In die omstandigheden zouden de maatschappijhervormende pretenties van de sociaal-democratie eerder opgevoerd dan afgebouwd moeten worden – op voorwaarde uiteraard dat ze in een concreet en uitvoerbaar, 'mehrheitfähig' programma neerslaan.

Een egalitair ideaal

Daarmee belanden we bij de tweede variant die de sociaal-democratie zou kunnen kiezen. Ze wordt gekenmerkt door een poging om niet alleen afstand te nemen van het traditionele socialisme, dat zich als *alternatief* voor de bestaande liberale samenleving (kapitalisme, individualisme) opvat en dat meer dan ooit 'op sterk water' mag worden gezet³; maar ook van de zoëven aangeduide benadering, waarin, met de aanvaarding van die liberale samenleving, ook elke vorm van maatschappijkritiek, inclusief een kritiek op het (neo)liberalisme als politieke ideologie, lijkt te verdampen.

Belangrijkste kenmerk van deze tweede benadering is de nadruk die (weer) op het gelijkheidsideaal wordt gelegd. Daar is enige moed voor nodig, na jaren waarin dat begrip, onder neo-liberale invloed, steeds meer aan populariteit inboette, en zelfs een verdachte bijklank kreeg. Die moed zal niettemin moeten worden opgebracht omdat de sociaal-democratie, en links in het algemeen, haar identiteit voor een belangrijk deel zal blijven ontleen aan de strijd tegen een 'tweedeling' van de samenleving; tegen ongelijkheid die cumuleert en zich in maatschappelijke structuren 'vastzet' en tegen het (voort)bestaan

van een gesegmenteerde bevolking, 'opgedeeld in gesloten blokken van werklozen, ongeschoolden, geschoolden, enz'.⁴

Behalve Wöltgens, die uitdrukkelijk kiest voor een 'egalitair' ideaal, heeft ook de econoom Jan Pen daarover onlangs klare taal gesproken. In zijn vorig jaar uitgesproken Drees-lezing noemt hij het debat over gelijkheid 'een wezenlijk element in de politiek'. 'Sommigen willen meer gelijkheid onder de mensen, anderen minder, want zij vinden dat er al genoeg genivelleerd is. () Daarover behoort, volgens mij, het ideologisch debat te gaan. Als de sociaal-democratie een toekomst heeft, wat ik geloof, moeten we het over dit verschil hebben.' En: 'De hoofdzaak is volgens mij deze: er is in Nederland, en ook elders, een duidelijke plaats voor een sociaal-democratische partij, mits deze de gelijkheid onder de mensen in haar vaandel draagt.'⁵

Een dergelijke herwaardering van het gelijkheidsideaal is mijns inziens echter aan één harde voorwaarde gebonden. De sociaal-democratie zal zich krachtig moeten distantiëren van de karikaturen die van haar opvattingen op dit gebied in omloop zijn gebracht – en van ideeën in eigen kring, voor zover ze die karikaturen benaderden. Ze zal de traditioneel-socialistische ideologie, met z'n nivellerings(res)sentiment, voorgoed terzijde moeten schuiven, en een gelijkheidsideaal moeten verdedigen dat met de uitgangspunten van een ontwikkelde liberale samenleving (differentiatie, individualisering) te verzoenen is.

De 'nieuwe gelijkheid', zoals we deze herinterpretatie van een oud sociaal-democratische beginsel zouden kunnen omschrijven, vertoont een drietal kenmerken. Ze richt zich, *in de eerste plaats*, op hoofdlijnen in plaats van op cijfers achter de komma. Ze bekommert zich om de mechanismen die een vergaande, onaanvaardbare ongelijkheid van levenskansen en ontplooiingsmogelijkheden bewerkstelligen – in de eerste plaats op wereldschaal. Ze staart zich niet blind op inkomensverschillen, maar heeft ook oog voor andere, vaak schrijnender vormen van ongelijkheid (van kennis, van macht) en voor de

3. Vgl. P. Kalma, *Het socialisme op sterk water*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1988.

4. P. Kalma, opus cit., p. 63.

5. J. Pen, *Gelijkheid onder de mensen*, 's-Gravenhage, SDU, 1992, p. 14, 21. Pen verwijt mij overigens, in 'Het socialisme op sterk water' te weinig aandacht aan het gelijkheidsbeginsel te besteden. Dat moet ik bestrijden, onder verwijzing naar meerdere passages waarin ik

gelijkheid en solidariteit als de belangrijkste beginselen van de sociaal-democratie aanwijs. Het door mij verdedigde idee van een nieuw compromis tussen arbeid en kapitaal, is juist gebaseerd op de gedachte dat een sociale tweedeling in de samenleving moet worden voorkomen. Zie eerder al P. Kalma/M. Krop, 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis', in: J. Bank e.a.

(red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 1983, p. 70: '(Een) betrekkelijke sociale homogeniteit vormt o.i. de kern van de 'sociaal-democratische' ontwikkeling zoals die na de Tweede Wereldoorlog () in West-Europa tot stand is gekomen.'

oorzaken die aan inkomensongelijkheid ten grondslag liggen.

Maar bovenal keert ze zich tegen de ongelijkheid als politieke ideologie; tegen de door Wöltgens bekritiseerde 'dynamiek van de ongelijkheid', de 'cultuur van het verschil'. 'Voor zover de cultuur van het verschil zich van controleerbare argumenten bedient, staat zij niet sterk.()'

Het opmerkelijke is dat tot in de jaren '80 een spectaculaire vermindering van de ongelijkheid gepaard is gegaan met voortdurende vergroting van het toch al hoge niveau van welvaart.'

'Maar een cultuur bekommert zich niet om bewijzen', zo vervolgt Wöltgens. 'De cultuur van de ongelijkheid ziet in het bestaan van verschil reden om verschil te maken. Dat is de kern.'⁶ Het is een opvatting die de PvdA, gefixeerd op de details van de inkomensverdeling (koopkrachtplaatjes) en lichtelijk geïntimideerd door de populariteit van het 'liberale' model, de afgelopen jaren bijna vergat uit te dragen.

Differentiatie

De nieuwe gelijkheid houdt, in de tweede plaats, scherp afstand van het simpele, ongedifferentieerde gelijkheidsideaal dat de traditioneel-socialistische ideologie kenmerkte – of aan haar werd toegeschreven. Een zekere mate van economische ongelijkheid moet als onvermijdelijk, of zelfs als wenselijk geaccepteerd worden. Ongelijkheid wordt problematisch wanneer ze de levenskansen van bevolkingsgroepen structureel gaat belemmeren; resp. wanneer ze cumuleert en op andere terreinen wordt overgedragen.⁷

Juist omdat inkomensverschillen de neiging hebben om zich op die andere terreinen 'vast te zetten', zullen sociaal-democraten aan deze verschillen nauwe grenzen willen stellen. Op basis daarvan kan dan volmondig het belang van verschil en ongelijkheid op, bijvoorbeeld, cultureel gebied worden erkend. Ad Oele schrijft in dat verband dat 'het materieel gelijkheidsstreven rekening moet houden met culturele diversiteit en daaraan verbonden ongelijkheid'. En: 'Een onafhankelijke culturele elite (is) onmisbaar voor culturele diversiteit en zelfs democratie.'⁸

Zo'n gedifferentieerde visie op gelijkheid haalt

het sociaal-democratisch denken uit de sfeer van het simplisme, zoals dat nog spreekt uit het streven naar een samenleving 'waarin de kwaliteit van het bestaan voor iedereen gelijk is' (PvdA-Beginselprogramma 'Om te overleven', 1977).

De belangrijkste correctie op de traditionele gelijkheidsopvatting is echter, en dat in de derde plaats, dat gelijkheid niet om zichzelf wille dient te worden nagestreefd. Het is, zo formuleert Wöltgens het, de kracht van de sociaal-democratie dat zij haar egalitaire uitgangspunten aan de maatschappelijke werkelijkheid toetst, en telkens weer nagaat welke instrumenten het meest effectief zijn. Maar zij realiseert zich vooral 'dat gelijkheid geen ideaal op zich is, maar in dienst staat van een hoger goed, de vrijheid.'⁹

In dezelfde zin laat de socioloog Kees Schuyt zich uit. 'Maatschappelijke gelijkheid', schrijft hij, 'is geen waarde die op zichzelf nastrevenswaardig is. () Het streven naar vermindering van cumulerende ongelijkheid wordt ingegeven door de zorg voor de realisering van andere waarden, namelijk waardigheid en ontplooiing van de persoonlijkheid, hetgeen, als het goed is, een ander woord is voor vrijheid.'¹⁰

Overigens vervult gelijkheid ook een belangrijke 'instrumentele' rol bij het streven naar (handhaving van) maatschappelijke samenhang en consensus. Ze kan de bereidheid van uiteenlopende bevolkingsgroepen, waaronder de minst draagkrachtigen, vergroten om zich gezamenlijk voor het 'algemeen belang' offers te getroosten.

In dat opzicht gaat het aloude sociaal-democratische ideaal van een 'rechtvaardige inkomensverdeling' een andere rol spelen dan in het verleden. Vroeger stond dat streven, begrijpelijk genoeg, vooral in het teken van de strijd tegen materiële nood. Nu die strijd voor een aanzienlijk deel gewonnen is, wordt ze meer dan ooit een middel in dienst van iets anders. Een gelijkmatige, als redelijk rechtvaardig ervaren inkomensverdeling schept, bijvoorbeeld, een gunstig klimaat voor de voor milieuhetstel noodzakelijke gedragsveranderingen bij producenten en consumenten – zoals ze ook, door een

6. Th. Wöltgens, opus cit., p. 87.

7. 'Een sociaal-democratische maatschappij', zo omschrijft Michel Rocard, in zijn eind vorig jaar gehouden Den Uyl-lezing, dit herziene gelijkheidsideaal, 'is een maatschappij die niet door één vaste hiërarchie: geld, politieke macht of een ander principe beheerst wordt. Het is een

gedifferentieerde maatschappij, die overeenkomt met onze behoefte om ons gelijkheidsbegrip op de complexiteit van de moderne samenleving af te stemmen.' M. Rocard, *The prospects facing social-democracy in Europe*, Amsterdam, Stichting Dr J.M. den Uyl-lezing, 1992, p. 11.

8. A. Oele, *Het rekverband van de*

samenleving en andere essays over kernthema's van politiek en cultuur, Kampen, Kok/Agora, 1990, p. 31, 50.

9. Th. Wöltgens, opus cit., p. 90.

10. C.J.M. Schuyt, 'Verzorgingsstaat en verzorgingssamenleving', in: *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Leiden, Stenfert Kroese, 1991 (1987), p. 44.

rem te zetten op de puur economische strijd om 'survival', ruimte schept voor 'eerlijk delen' en voor wat Ad Oele omschrijft als het 'ommunten van het welvaartssurplus in een aan eigen aanleg en smaak aangepaste culturele ontplooiing'.¹¹

Hedonistische soberheid

Dit brengt me op een laatste punt. Gelijkheid is niet alleen geen doel in zichzelf, maar is ook ontoereikend als omschrijving van het sociaal-democratisch programma. De sociaal-democratie richt haar maatschappijkritiek niet uitsluitend op de ongelijkheid die de liberale samenleving produceert, en die het neo-liberalisme verdedigt. Ze keert zich ook tegen andere kenmerken van het (economisch) liberalisme, in het bijzonder:

– de *onmatigheid* die het economisch-liberale nutsdenken typeert. Tegen deze onmatigheid (consumeren, consumeren, consumeren) is, onder andere, het cultuursocialisme altijd van leer getrokken – vaak op moreel-hoge toon en onder aanprijzing van een ascetisch ideaal.

Een sociaal-democratische matigingsideologie, waarvoor het gelijkheidsstreven een maatschappelijk draagvlak helpt scheppen, zou in de jaren '90 in beide opzichten anders van inhoud dienen te zijn. De milieuproblematiek heeft zodanige vormen aangenomen dat zij op hard-materiële in plaats van op vaag-morele gronden een sobere levensstijl afdwingt. Die soberheid kan vervolgens heel goed licht-hedonistische trekken aannemen – zoals in Wöltgens' pleidooi voor arbeidstijdverkorting en een minder gestressed arbeidsbestel.

Hier ontstaan mogelijkheden voor een sociaal-democratische politiek die milieubehoud, arbeidstijdverkorting en een post-materialistisch consumptiepatroon (en een daarop toegesneden voorzieningenbeleid) met elkaar verbindt. Voor de verbetering van het milieu, zo beschrijft Oele dit verband, 'is het nodig dat de satisfactie van een uur meer vrij bestede tijd het gaat winnen van de voldoening van de aan een uur meer betaald werk verbonden beloning, in geld en arbeidsvreugde'.¹²

Elders legt Oele een interessant verband tussen een dergelijk streven en het in stand houden van een royaal, loongerelateerd stelsel van sociaal zekerheid, dat de jacht op permanente inkomensvergroting helpt afremmen. Daarmee voegt hij een nieuwe,

dwingende dimensie toe aan het lopende debat over het zg. mini-stelsel.¹³

– de *onverschilligheid* die zich in een samenleving manifesteert, waar het economisch-liberale denken een overheersende plaats is gaan innemen. Die onverschilligheid betreft niet alleen de verwaarlozing van andere criteria dan die van de economisch-technische rationaliteit, i.c. het oprukken van het 'calculisme' (Schuyt) op terreinen waar het niet thuis hoort¹⁴, maar ook de gevolgen van een vrijheidsopvatting die sterk de zg. 'negatieve vrijheid' benadrukt.

Vrijheid is daarbij in de eerste plaats de vrijheid van burgers om hun eigenbelang na te jagen, voor zover dat het belang van anderen niet schaadt. Dat bevordert een 'introverte' opstelling, die de belangstelling c.q. inzet voor de 'publieke zaak' in de weg zit en de liberale deugd van tolerantie het aanzien van gebrek aan belangstelling geeft.

Ook hier gaat het er om, niet in een morele veroordeling van deze onverschilligheid te blijven steken, maar om de voorwaarden te helpen scheppen, waaronder 'betrokkenheid', in ruimere zin dan politiek engagement, zich kan ontwikkelen.

Te denken valt daarbij vooral aan:

a) de organisatie van de democratie, waaronder het vergroten van de mogelijkheid tot participatie van burgers, incl. het door Bas van Stokkom bepleite 'institutioneel burgerschap' in bedrijven, overheidsinstellingen, e.d.¹⁵;

b) de organisatie van de solidariteit, waaronder een zekere correctie van de over-centralisering en over-professionalisering van de verzorgingsstaat. De overmijdelijke grootschaligheid die een ontwikkelde verzorgingsstaat kent, zou in dat perspectief gecombineerd moeten worden met kleinschaliger bestuurlijke verbanden, en met vrijwilligerswerk als aanvulling op geprofessionaliseerde dienstverlening.¹⁶

Daarbij legt het gelijkheidsstreven, opnieuw, een materiële basis voor een dergelijke 'betrokken' samenleving.

Gelijkheid, betrokkenheid en een hedonistisch getinte soberheid. Dat zijn, wellicht, de pijlers van een vernieuwde sociaal-democratische ideologie. Maar de meeste van deze is, in dat geval, de gelijkheid.

11. A. Oele, opus cit., p. 51. Zie ook P. Kalma, 'De koppeling is dood, leve de koppeling', in: *De Volkskrant*, 10 oktober 1992.

12. A. Oele, opus cit., p. 67.

13. A. Oele, *Bindend bestuur*,

Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1992.

14. C. J. M. Schuyt, *De zittende klasse*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 1992.

15. B. van Stokkom, *De republiek der weerbaren*, Houten, Bohn/Stafleu/

Van Loghum en Wiardi Beckman Stichting, 1992.

16. Vgl. A. Oele, *Het rekverband van de samenleving* (noot 8).

Joop den Uyl

Een strijder uit de politieke arena

Het was in de tijd dat de voorzitter van de strijdlustige Industriebond NVV, Arie Groenevelt, met succes aan de weg timmerde met revolutionaire ideeën. Vergaande medezeggenschap voor werknemers,

een substantiële vermogensaanwasdeling en een forse inkomensnivellering. De samenleving leek meer dan rijp om de laatste obstakels van het hardnekkige kapitalisme uit de weg te ruimen. Want zo luidde de titel van de oorlogszuchtige brochure: 'Fijn is anders'.

Joop den Uyl, de man van de smalle marges en de kleine stappen, heeft de verrichtingen van de Industriebond ongetwijfeld met enige beduchtheid gadeslagen en ook met enige bewondering, want hier manifesteerde zich toch een drijvende kracht achter de ook door hem noodzakelijk geachte hervorming van de samenleving. Maar hoe dan ook was het voor Den Uyl, premier van een kabinet dat samenwerkte met centrum-rechtse partijen, een gewaagde onderneming om juist deze bond te moeten toespreken op zijn jubileumcongres.

Hoe hachelijk ervoer ik de avond voorafgaande aan het congres toen ik Den Uyl als ambtenaar van het departement van Algemene Zaken mocht assisteren bij het samenstellen van de tekst voor de toespraak. Eerst ging het nog redelijk ontspannen toe met filosofisch getinte bespiegelingen en een glas whisky. Maar naarmate het erop aankwam de juiste toon te treffen onderging Den Uyl een metamorfose: van filosoof werd hij krijgsman. De stropdas wierp hij verre van zich. Schoenen belandden met een boog in de hoek. Het grote ijsberen nam een aanvang, nu en dan onderbroken door wat driftig geschrijf en agressieve vragen in mijn richting.

Tegen het morgenkrieken reed ik hem in mijn oude eend naar het Catshuis voor een kortstondig slaapje. De marechaussee salueerde, kennelijk gewend aan dit soort taferelen, correct en nauwelijks verbaasd. Enkele uren later op het congres bleek meteen al uit de eerste zinnen dat Den Uyl wel degelijk de juiste toon had getroffen. Hij erkende ten

overstaan van het revolutionaire volkje: Ik behoor tot het zondige ras der reformisten om vervolgens zijn kleine stappen, zijn smalle marges te presenteren als evenzovele donderslagen. Met andere woorden,

het is een misrekening om te denken dat strijd per definitie aan grootse daden en geweld dient te worden afgemeten. De strijd om de kleine stappen is minstens zo heroïsch. Den Uyl oogstte een ovationeel applaus, in het hol van de leeuw.

Psalm 68

Het voorval schiet me weer te binnen omdat de strijdbaarheid die eruit spreekt bij uitstek ook typerend is voor Den Uyls optreden als parlementariër. Joop van Rijswijk, de voormalige fractiemedewerker van het CDA die onlangs een pittig boek heeft geschreven over de jarenlange machtsstrijd tussen de PvdA en het CDA, heeft Den Uyls strijdbaarheid trefzeker genoteerd.¹ Hij kwam de fractievoorzitter van de PvdA een keer tegen in de wandelgangen, ten tijde van het kabinet-Van Agt. Den Uyl, na de avonturen met zijn kabinet, weer in de vertrouwde rol van oppositieleider, maar volgens Van Rijswijk alderminst uit het veld geslagen. Hij schrijft: 'Den Uyl had een interpellatie aangevraagd. Kwiek en energiek, de vuisten strijdlustig gebald, marcheerde hij naar de vergaderzaal. Ik kon niet nalaten hem lachend toe te voegen: 'Dat gaat de barricaden op, onder het zingen van psalm 68 vers 1!' Den Uyl draaide zich om en declameerde vol vuur: De Heer zal opstaan tot de strijd/Hij zal zijn haters wijd en zijd/verjaagd, verstrooid, doen zuchten! 'Nou, reken maar!', riep hij nog. En even later hoorde ik hem bezig met een requisitoir tegen de minister-president waar de vonken van afvlogen. Dat was Den Uyl als aanvoerder van de oppositie in optima forma.'

Tot zover Van Rijswijk. Wat de auteur vermoedelijk niet wist, was dat juist deze regels Den Uyl op het lijf geschreven waren. Zo herinner ik me nog hoe Den Uyl dezelfde psalmregels citeerde tijdens

één van de eerste nachtelijke uitzendingen van de VPRO-radio. Het ging over poëzie en over het relatieve voordeel dat mensen genieten die (zoals Den Uyl) in hun jeugd psalmen uit het hoofd hebben moeten leren. Waarop Joop van Tijn ongelovig vroeg: Kent u die psalmen dan nog? Nou dat bleek en Den Uyl citeerde *top of tongue* het eerdergenoemde psalmvers, vanzelfsprekend in de oude berijming.

Strijdlust is niet de geringste eigenschap. Maar vanzelfsprekend stempelt strijdvaardigheid alleen iemand nog niet tot een uitnemend parlementariër, laat staan dat te zijner ere een beeld wordt geplaatst in het parlement. Wat die strijdvaardigheid in het geval van Den Uyl tot iets bijzonders maakt, is dat brede lagen van de bevolking zijn strijd herkenden en begrepen; ook degenen die het met Den Uyls doelstellingen niet eens waren. Die herkenning op te kunnen roepen was minder eenvoudig dan het leek; zeker als men zich bedenkt dat de PvdA toen ook al stormachtige tijden meemaakte. Overdreven gezegd, de PvdA bevond zich in de overgang van het taai, geduldige Drees-tijdperk met zijn hechte rooie familie- en zuilverband, naar de stormachtige dagen van Nieuw Links, dat met revolutionair élan de barricaden beklom. Temidden van die woelingen met een DS 70 ter rechterzijde en een radicalisering ter linkerzijde, moest Den Uyl zijn strijd herkenbaar maken. Ongeduldige congressen die hem het leven vaak zuur maakten (men denke aan het grievende 'Joop-atoom') ervan overtuigen dat zijn strijd vooral ook hun strijd was en een zelfbewuste fractie aan het verstand brengen dat politieke strijd meer om het lijf heeft dan politiek stratego, meer ook dan variaties en subvariaties op het thema van de polarisatie, waarop zoveel PvdA-ers in die tijd het patent hadden.

Dat het Den Uyl gelukte om telkens weer herkenning op te roepen, moge een huzarenstukje worden genoemd. Het kwalificeert hem zonder twijfel als een goed partijleider, maar ook daarmee verdienen je in Nederland nog geen beeld in het parlement. Misschien in landen met een tweepartijstelsel, maar in Nederland met zijn meerpartijstelsel en met zijn coalitiekabinetten komt daar meer voor kijken. Polariseren, hoe succesvol ook, is niet genoeg.

Daarvoor is ook nodig het vermogen om strijd te combineren met de kunst van compromissen sluiten, de kunst om de macht te delen met anderen. Niemand beter dan Den Uyl die dit wist, getuige ook zijn opstel over de smalle marges van de politiek.² Maar juist op dit punt is de verleiding groot om Den Uyl toch te diskwalificeren. Zijn grote strijdbaarheid zou omgekeerd evenredig zijn geweest aan zijn vermogen om bondgenoten, om andere partijen aan zich te binden. Den Uyl zou er de oorzaak van zijn dat de PvdA te lang en te vaak tot onvruchtbare oppositie zou zijn veroordeeld.

Die stelling bevat ongetwijfeld een kern van waarheid. Toch denk ik dat dit iets te snel geoordeeld is. Er was in die jaren warempel wel wat meer aan de hand, dat de polarisatie van toen rechtvaardigde. De eerdergenoemde Joop van Rijswijk (die als geen ander weezin aan de dag legde voor het socialistische gedram) wijst op een belangrijke factor en wel waar hij Biesheuvel citeert, die tot verbijstering van Van Rijswijk begrip blijkt te kunnen opbrengen voor de sociaal-democratische stormloop uit die dagen. Joop, zegt Biesheuvel, we hebben het er zelf naar gemaakt. De toenmalige christelijke partijen waren in zichzelf verdeeld, niet in staat om een lijn te trekken. De PvdA zou gek zijn geweest om daarvan geen gebruik te maken, aldus de oud-premier. En zo was het, maar wat je wel kunt zeggen is dat de PvdA te lang heeft vastgehouden aan de polarisatiestrategie, ook nog toen de christelijke partijen kans zagen zich te hergroeperen in het CDA en de polarisatie averechts ging werken.

Parlement als forum

In hoeverre moeten we dit 'tekort' Den Uyl aanrekenen en – belangrijker voor deze schets – in hoeverre moeten we dit in mindering brengen op zijn conduite staat als parlementariër? Het zijn niet de gemakkelijkste vragen. Laat ik er dit van zeggen: als parlementariër hebben we Den Uyl vooral leren kennen als iemand voor wie het zwaar telde dat er in een democratie iets te kiezen moet zijn voor de gewone man. Den Uyl hechtte er daarom aan, ja vocht ervoor, om tegenstellingen bloot te leggen, om keuzemomenten die er toe deden, helder en inzichtelijk te maken. Daarvoor gebruikte hij als geen ander

1. J.P. van Rijswijk, *Repeterende breuken. De machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, Amsterdam, Prometheus, 1992.

2. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over cultuur en politiek*, Amsterdam, Bert Bakker/Wiard Beckman Stichting, 1978.

doelbewust het parlement als forum, als het toneel waarop hij ten overstaan van een breed publiek zijn strijd zoveel mogelijk zichtbaar trachtte te maken.

Dat deed hij inderdaad met onvoorstelbare vechtlust, met een uitstekend gevoel voor timing en met een brede kennis van zaken. Bij ordedebatjes stond Den Uyl steeds vooraan, omdat hij als geen ander wist hoe belangrijk de tijdstippen zijn waarop iets geagendeerd dient te worden, wanneer en hoe je de regering het beste ter verantwoording kunt roepen. Den Uyl ook volgde met intense aandacht het verloop van het debat, dagen van tevoren trachtte hij zich al in zijn rol in te leven, chaotisch vaak, soms ook met teveel omtrekkende bewegingen in de eerste termijn. Maar je wist dat hij gaandeweg zijn draai zou vinden en dat de derde termijn stevast zou uitmonden in een donderpreekje, waarin hij voor de kiezer glashelder de contouren van het strijdperk schetste.

Het zou te ver voeren om hier aan de hand van de Handelingen uit de doeken te doen hoe Den Uyl de contouren van zijn strijd vormgaf. De meesten onder ons hebben ongetwijfeld nog een levendige herinnering hoe hij de tekenen des tijds schetste zoals hij die in de samenleving ontwaarde, in welke schrille kleuren hij de obstakels schilderde die de door hem noodzakelijk geachte hervormingen in de weg stonden en vooral ook hoe hij daarvoor steeds een herkenbare vijand wist aan te wijzen. De ene keer was dat het verfoeide kabinet-De Jong, dat hij in een debat met veel pathos doodverklaarde, de andere keer de opkomst van Nieuw Rechts, voor wiens verleidingen hij het CDA niet ongevoelig achtte. Zwaar drukte hij partijen op hun verantwoordelijkheid, voor de toenemende chaos in de samenleving, de werkloosheid, de criminaliteit. Het CDA voorop, want die partij (om een of andere duistere reden de voormalige ARP meer dan de KVP) achtte hij nog rijp voor bekering. De VVD als de vijand bij uitstek kwam in zijn politieke woordenboek nauwelijks voor en met D66 onderhield hij een moeizame haat-liefde verhouding. Eigenlijk vond Den Uyl, zou D66 binnen de PvdA tot wasdom hebben moeten komen.

De PvdA-senator en hoogleraar Joop van den Berg heeft het parlement op een drietal manieren onderscheiden.³ Het parlement als instituut, mede-

wetgever en controleur en als zodanig met een nadrukkelijk eigen en duidelijk van de regering te onderscheiden verantwoordelijkheid. Het parlement als politieke arena, waarin partijen (de één met en de ander tegenover de regering) hun grote ideologische debatten voeren. En het parlement als marktplaats, waarin individuele kamerleden deals sluiten binnen fracties, tussen fracties en met bewindslieden. De jaren zestig en zeventig waren volgens Van den Berg de hoogtijdagen van het parlement als politieke arena bij uitstek. Sindsdien is het beeld diffuser geworden en verspringt het perspectief regelmatig. Nu eens legt het parlement nadruk op zijn institutioneel karakter, dan weer is het een marktplaats en soms ook nog wel een politieke arena.

Den Uyl, zou je kunnen zeggen, was bij uitstek een representant van het parlement als politieke arena. In zijn persoon werd de strijd tussen partijen zichtbaar en voelbaar. In die kwaliteit was Den Uyl een groot man, een groot strijder. In zijn persoon kreeg het parlement als geheel reliëf, hetzij door zich tegen hem af te zetten, hetzij door mee te doen. Die kwaliteit is letterlijk tastbaar geworden in het beeld van Theo Schreurs. Je voelt: ja, dit is hem. Dit is de strijder Den Uyl.

Tragiek

Betekent dit nu dat de huidige parlementariërs mindere strijders zijn? Dat het parlement in zijn functie van politieke arena aan kwaliteit heeft ingeboet? Deze vragen brengen mij bij een laatste punt, dat Den Uyl tot een vertegenwoordiger bij uitstek stempelt van een tijdperk. Wat je zou kunnen zeggen is dat bij een strijder welomschreven kampen behoren. Die waren er in Den Uyls tijd volop, vaak gedragen door een zinderende emotie. Sindsdien is de samenleving diffuser geworden, gefragmentariseerder en vooral ook meer geïndividualiseerd. Ideologische strijd bleek al spoedig een minder geschikt wapen om politiek mee te bedrijven, zoals Den Uyl ook nog heeft mogen ervaren. Hij werd eenzamer in zijn strijd en daarin schuilt een zekere tragiek.

De politieke strijd wordt thans met andere middelen gevoerd. Die strijd hoeft niet per se van mindere kwaliteit te zijn. Toch, nu de kruitdamp van weleer wat opgetrokken is, zullen velen met enige

3. J.Th.J. van den Berg/D.J.Elzinga/
J.J.Vis, *Parlement en politiek*, Den
Haag/Utrecht, Stichting Burger-
schapskunde, 1991, p. 181-207.

4. M.Wagenaar (red.), *Herinneringen
aan Joop den Uyl*. Artikelen en inter-
views, Amsterdam, Van Gennep,
1988, p. 152.

weemoed terugdenken aan die bewogen dagen. Strijd is nog altijd een goede zaak in de politiek, en als iemand dat gesymboliseerd heeft dan is dat ongetwijfeld Joop den Uyl geweest. Voor de manier waarop hij die strijd gevoerd heeft, verdient hij respect en bewondering. Iemand die dat verrassend onder woorden heeft gebracht, blijkt niemand minder te zijn dan zijn grote tegenstrever Dries van Agt. In een afscheidsbundel schreef de oud-premier – een tikkeltje sentimenteel, dat wel, maar daarom niet minder welluidend: 'Joop, je hebt de goede strijd gestreden.'

Den Uyl zou Van Agt ongetwijfeld aldus van replek hebben gediend; 'Dan heb jij, Dries, dus de foute strijd gevoerd'. Maar hier openbaart zich het verschil tussen de echte strijder, die tot op zekere hoogte rechtlijnig en onverzettelijk denkt, en de relativist die Van Agt is, en die daarom eerder dan Den

Uyl geneigd is te denken dat er in dit universum verschillende kampen tegelijk gevoerd kunnen worden.

Op 16 december j.l., heeft Wim Kok in het nieuwe gebouw van de Tweede Kamer een borstbeeld onthuld van Joop den Uyl. Veel mensen hebben van deze man gehouden, aldus Kok. Zelf kon hij het niet nalaten Den Uyl, na de onthulling, even over zijn bol te aaien. Schepper van het fraaie beeld is de Overijsselse kunstenaar Theo Schreurs. Het fractiebestuur van de PvdA had Willem Breedveld, politiek commentator van het dagblad Trouw en docent aan de Rijksuniversiteit van Leiden, uitgenodigd een schets te geven van de parlementariër Den Uyl: Breedveld heeft Den Uyl bijna 25 jaar als parlementair journalist meegemaakt. Bovendien was hij ten tijde van het kabinet-Den Uyl ambtelijk medewerker op het departement van Algemene Zaken.

De belangstelling voor deze bijeenkomst was overweldigend. Het beeld heeft een plaats gekregen voor de Troelstra-zaal, vlak bij het Statenrestaurant. Bijgaand drukken we de toespraak van Breedveld af.

Het PvdA-program van Trappenburg

MARGO TRAPPENBURG

*Verbonden aan de Vakgroep Politieke wetenschappen
RU Leiden; lid redactieraad S&D.*

In dezelfde week waarin ik mij liet strikken voor de S&D serie ontwerp-uw-eigen-PvdA-verkiezingsprogramma-in-duizend-woorden verscheen een deprimerend themanummer van het maandblad *Beleid & Maatschappij*, getiteld *Fatale remedies. De onbedoelde*

effecten van sociaal beleid (onder redactie van G. Engbersen en R. van der Veen; september/oktober 1992). De redacteurs van het themanummer beschrijven hoe sociaal beleid kan leiden tot Functionele Ontwrichting (het positieve actie beleid in de Verenigde Staten leidde tot desintegratie van de zwarte gemeenschappen, doordat talentvolle individuen uit deze gemeenschappen werden 'weggezogen'), tot Exploitatie (misbruik van sociale voorzieningen, calculerende burgers), tot Doelverschuiving (hulpverleningsorganisaties die in het leven worden geroepen om sociaal beleid uit te voeren raken steeds verder gericht op het handhaven van de eigen organisatie), tot Classificaties met een 'Zelfbevestigend Effect' (als men 'kansarm' moet zijn om voor een bepaalde voorziening in aanmerking te komen zit men opgescheept met een etiket 'kansarm' dat moeilijk weg te krijgen valt), tot Provocatie (de Barlaeus affaire die het gevolg was van het positieve actie beleid in Amsterdam) en tot Algehele Teleurstelling (een met veel geruis aangekondigd sociale vernieuwingsbeleid waar zeer weinig financiële middelen voor beschikbaar zijn roept verwachtingen op die vervolgens niet worden gehonoreerd). De *Beleid & Maatschappij*-special sluit af met een pleidooi voor een incrementalistische benadering van beleid. Alle grote projecten zijn tot falen gedoemd, wij moeten ons beperken tot marginaal bijsturen via kleine, overzienbare maatregelen.

Het probleem met een dergelijke analyse is dat wij ermee terecht komen in een situatie waarin een fundamentele bezinning op hoe de samenleving eigenlijk zou moeten worden ingericht volstrekt vrijblijvend wordt: Radicale wijzigingen zijn ons sowieso niet toegestaan vanwege al dan niet voorzienbare contraproductieve, perverse effecten. Kleine

wijzigingen in het sociale beleid kunnen we ook wel bedenken zonder een meeromvattende normatieve analyse. Ik zou ervoor willen pleiten om niettemin te blijven werken aan een voortgaande diepgaande discussie over sociale rechtvaardigheid, al was

het maar omdat wegzinken in de apathie van de door Engbersen en Van der Veen gepropageerde 'sceptische beleidsanalyse' ons uiteindelijk in een toestand zal brengen waarin wij geen principiële handvatten meer hebben om te bepalen wat 'verkeerd gaan' precies is en wanneer marginaal bijsturen wel en niet nodig is.

Tegen deze achtergrond een paar suggesties voor een PvdA-verkiezingsprogramma, in een opklimmende graad van brutaliteit (steeds meer toch weer neigend naar een grootse maatregel):

1. Afschaffing van inconsistenties in de sociale zekerheid waarvan op afstand zichtbaar is dat zij zullen leiden tot wat Engbersen en Van der Veen Functionele Ontwrichting noemen. Een voorbeeld bij uitstek is het nieuwe bonus-malus systeem voor werkgevers met betrekking tot werknemers die in de WAO terecht komen. Het malus principe leidt tot aantasting van algemeen geaccepteerde fatsoensnormen in de sfeer van de arbeid: als een werkgever een boete krijgt opgelegd voor elke werknemer die in de WAO terecht komt, ongeacht de mate waarin arbeidsomstandigheden hebben bijgedragen aan de arbeidsongeschiktheid, vraag je om problemen. Dan wordt het onlogisch om desalniettemin werkgevers te verbieden om aspirant werknemers te laten testen op erfelijke ziekten of seropositiviteit, of te informeren naar op stapel staande zwangerschappen, naar eventuele riskante sporten of naar andere economisch interessante gegevens uit hun privéleven. Het argument van staatssecretaris Ter Veld, dat niet aan de werkplek gerelateerde arbeidsongeschiktheid evenredig verdeeld zal zijn over alle werkgevers (iedereen krijgt een x percentage 'malussen' voor zaken

waar hij niets aan kon doen), neemt dat bezwaar niet weg.

2. Versterking van de sociaal-democratische component in de Keuzen in de zorgdiscussie. Het plan Simons (één van de in *Beleid & Maatschappij* gewraakte grote operaties) zit overwegend mooi in elkaar en verdient het ingevoerd te worden, desnoods geleidelijk, desnoods met vallen en opstaan. De voortgaande publieke discussie over de stelselwijziging staat ten onrechte echter steeds meer in het teken van het aandeel van de basisverzekering in de collectieve lastendruk en lijkt zich toe te spitsen op een daaraan gekoppelde inperking van het basispakket, en op de invoering van (al dan niet verplichte) eigen bijdragen en eigen risico's. Sociaal-democratisch bezien is dat een tamelijk heilloze weg die rechtsongeëlijkheid in de hand werkt: arme mensen krijgen te horen dat IVF, cosmetische chirurgie, fysiotherapie en psychotherapie 'geen basisvoorzieningen zijn in een gemeenschap als de onze'; beter bededen kunnen deze voorzieningen uit eigen zak betalen of zich hiervoor bijverzekeren. De PvdA hoort te pleiten voor kostenbeheersing door een veranderende honoreringsstructuur in de zorgsector; afschaffing van de honorering per verrichting voor medisch specialisten, invoering van een abonnementstarief, een uurloon of simpelweg specialisten in loondienst laten werken.

3. Invoering van een zogeheten afbouwcarrière. De oplossing voor het probleem van de vergrijzing en de ontgroening moet niet worden gezocht in het opvoeren van het vruchtbaarheidscijfer tot 2,1 kind per vrouw en in het betalen voor het baren en verzorgen van kinderen, zoals door Verwey-Jonker bepleit (S&D oktober 1992). Vijftig- en zestigplussers moeten weer worden opgenomen in het arbeidsproces, in plaats van massaal te worden afgekocht met een WAO-uitkering, een VUT-premie of een gouden handdruk. Het is geen wet van Meden en Perzen dat mensen tot hun pensioen elk jaar meer moeten verdienen. Waarom mogen mensen niet vanaf bijvoorbeeld hun 55ste minder of minder inspannend werk gaan doen en daar dan navenant geleidelijk minder mee gaan verdienen? Men zou er natuurlijk voor moeten waken dat dit niet resulteert in een vergaande afbraak van opgebouwde pensioenrechten, maar dat moet toch te regelen zijn. Blijven

wij desondanks kampen met een relatief te kleine beroepsbevolking, dan ligt een versoepeling van het immigratiebeleid meer voor de hand dan een door de overheid geëntameerde vruchtbaarheidspolitiek.

4. (Radicale) wijziging van het huidige systeem van kinderopvang. Twee methoden lijken mij hiervoor in aanmerking te komen; de eerste is een betrekkelijk incrementele wijziging van het vigerende stelsel, de tweede behelst een veel radicalere maatregel. De tweede methode is veel beter.

Eerste methode: laat welgestelde ouders in de gesubsidieerde kinderdagverblijven de volle kosten van de kinderopvang betalen. Op die manier stimuleer je het ontstaan van particuliere crèches. In de nu gehanteerde systematiek zijn gesubsidieerde kinderdagverblijven ook voor flink verdienende ouderparen vaak goedkoper dan de private kinderopvang, hetgeen de werking van de vrije markt in hoge mate frustreert en leidt tot veel te lange wachtlijsten bij de gesubsidieerde kinderopvang.

Tweede methode: schrap de kinderbijslag en creëer met de daardoor vrijkomende gelden voor iedereen toegankelijke gratis kinderdagverblijven. Deze methode zal de arbeidsparticipatie van vrouwen in hoge mate bevorderen en lijkt bovendien eerlijker tegenover weinig verdienende kinderloze burgers. Het idee dat deze moeten meebetalen aan kinderbijslag voor de gezinnen van veel verdienende medeburgers lijkt minder redelijk dan de gedachte dat iedereen moet bijdragen aan een van staatswege gefinancierde kinderopvang. Kinderopvang kan, anders dan kinderbijslag, worden beschouwd als 'arbeidsvoorwaardenbeleid'. De crèche is te vergelijken met bijvoorbeeld van overheidswege gesubsidieerde voorzieningen, die gehandicapten in staat stellen volledig mee te doen in het arbeidsproces. Vraag: hoe moet dat dan met vrouwen die veel liever huisvrouw willen blijven? Antwoord: als ouderparen kiezen voor die constructie hebben zij daartoe uiteraard de vrijheid, zolang zij zich dit financieel kunnen permitteren. Huisvrouw-mogen-zijn is echter geen 'sociaal grondrecht' dat van overheidswege materieel mogelijk moet worden gemaakt. De logica is dezelfde als die van de 1992-maatregel: zodra men aangewezen raakt op de bijstand vervalt ook de vrijheid om de vrouw om principiële of emotionele redenen thuis te laten blijven en wordt men *de facto* geconfronteerd met een soort arbeidsplicht.

De ps op zoek naar een tegenstander

RUUD KOOLE

Universitair hoofddocent politieke wetenschappen RU Leiden

Onlangs werd in het Goethe-instituut in Amsterdam een discussieavond gehouden met als thema 'Het einde van het socialisme'. In de discussie kwam de vraag naar voren

of de sociaal-democratie gezien moest worden als in eerste aanleg anti-liberaal, anti-kapitalistisch of anderszins. Dat zij als tegenbeweging beschouwd moest worden, leek voor geen twijfel vatbaar. Het probleem is echter wie de tegenstander van de sociaal-democratie is.

Over deze vraag werd eind september 1992 een *table ronde* georganiseerd op het driejaarlijkse congres van de Franse politicologen op de Sorbonne in Parijs. Het merendeel van de bijdragen ging over de Franse socialistische partij. Dat maakte de discussie er niet minder boeiend om. Geen socialistische partij heeft het laatste decennium haar koers zo moeten verleggen als de Franse *Parti Socialiste* (ps). De deelname aan de macht sinds 1981 en de internationale gebeurtenissen sinds 1989 noopten de ps tot het opgeven van vele dogma's, evenwel zonder dat daar heldere nieuwe invalshoeken voor in de plaats kwamen. De identiteit van de partij verbleekte hierdoor; het electorale fortuin verminderde. De *table ronde* vond bovendien plaats vlak na het referendum over 'Maastricht', waarover de socialisten (maar niet alleen zij) intern verdeeld waren, terwijl het weekblad *Le nouvel observateur* die week nog eens uitvoerig de *affaire Urba* (over bouwfraude ten gunste van de verkiezingskas van de ps) uit de doeken deed. Kortom, de positie van de ps was deplorabel; een discussie hierover was en is meer dan ooit gewenst. Het thema van 'het beeld van "de tegenstander" bij de socialisten' is echter ook voor sociaal-democratische partijen buiten Frankrijk interessant. Enkele aspecten worden daarom hier belicht.

Anti-kapitalisme

De manier waarop een politieke beweging haar tegenstanders schetst is van groot belang voor de identiteit van die beweging. Veranderende omstandigheden kunnen partijen en andere politieke bewegin-

gen dwingen hun beeldvorming te herzien. Maar omdat die beeldvorming een belangrijke rol heeft gespeeld bij het mobiliseren van kiezers, leden en kader kan een bepaalde beeldvor-

ming soms een taai leven leiden. Zonder een bepaalde beeldvorming van een tegenstander kan een politieke organisatie echter niet bestaan, zo stelt Alain Bergounioux in zijn bijdrage aan de *table ronde*. Waar een politieke idee zelfstandig kan bestaan, is een politieke organisatie in grote mate afhankelijk van de aanwezigheid van tegengestelde krachten. Het identificeren van een tegenstander vormt daarom vaak het belangrijkste middel van een partij om zich van een dynamisch karakter te verzekeren en de eenheid te bewaren. Een partij is gedwongen zich rekenschap te geven van de maatschappelijke scheidslijnen en op basis daarvan een systeem van beeldvorming van de tegenstander te ontwikkelen, dat bij de tijd is. Het ontstaansmoment van een dergelijk systeem is van bijzonder belang, omdat zich dan een bepaalde orthodoxie kan ontwikkelen die langer kan bestaan dan de omstandigheden die tot de geboorte van die orthodoxie leidden.

Bergounioux, die samen met de organisator van deze *table ronde* (Gérard Grunberg) onlangs een boek over de geschiedenis van de ps publiceerde,¹ legt in dit verband de nadruk op het feit dat de Franse socialisten vanaf het begin twee beeldvormings-systemen van de tegenstander hanteerden. Allereerst was het Franse socialisme, net zoals elders, ontstaan uit verzet tegen het kapitalisme. Dat 'kapitalisme' stond zowel voor een economisch systeem als voor een sociale klasse. De 'bezittende' of 'bourgeois' klasse zou door de overwinning van het proletariaat en de socialisatie van de produktiemiddelen uiteindelijk verdwijnen. Tegelijk echter was de voorloper van de ps, de SFIO, verdediger van de Republiek tegenover 'nationalistische', autoritaire stromingen aan het eind van de vorige eeuw. De Dreyfus-affaire maakte duidelijk dat republikeinse waarden toen nog niet algemeen werden aanvaard.

Beide typen van beeldvorming (de anti-kapitalis-

tische en de republikeinse) zijn echter niet probleemloos met elkaar te combineren. Léon Blum had in 1936 weliswaar verklaard dat iedere keer dat de Republiek bedreigd was geweest, zij gered was door een unie van de bourgeoisie en de arbeiders, maar aan het eind van de Tweede Wereldoorlog had de bourgeoisie ook volgens hem haar krediet verspeeld. Het bondgenootschap dat zij als klasse was aangegaan met het nationaal-socialisme onder het Vichy-regime maakte haar als drager van republikeinse waarden en als vormgever van een industriebeleid definitief ongeschikt. Waar eerder de republikeinse waarden samen met de bourgeoisie verdedigd konden worden, diende dat nu juist zonder hen te gebeuren. Daarom werden aan het eind van de Tweede Wereldoorlog nationalisaties hiervoor als bij uitstek geschikte instrumenten beschouwd.

Het zou echter tot 1981 duren voor de gelegenheid zich voordeed om een programma van nationalisaties te realiseren. Het anti-kapitalistische vertoog had toen inmiddels weer de bovenhand gekregen. De *rupture avec le capitalisme* stond bovenaan op het verlanglijstje van de PS. Het 'monopolie' van de financiële wereld, dat zich verbonden had met de rechtse regering, de parlementaire meerderheid en de staat, diende — volgens Mitterand op het oprichtingscongres van de PS in 1971 — aangevallen te worden. Om van de 'multinationals' maar niet te spreken. Het 'republikeinse' discours, hoewel niet geheel verdwenen, leek op een tweede plaats te zijn gekomen. Het ontstaan van de Vijfde Republiek in 1958 had daar aan bijgedragen. De nieuwe door De Gaulle opgezette staatsstructuur werd als een 'permanente staatsgreep' bekritiseerd; de bijbehorende instellingen werden met argwaan bezien.

Na de overwinning in 1981 zag de PS zich voor verschillende problemen gesteld die te maken hadden met inmiddels achterhaalde beeldvorming van tegenstanders. De perikelen rondom de nationalisaties maken dat duidelijk. De *Conseil Constitutionnel*, een nieuwe instelling van de Vijfde Republiek, keurde een aantal van deze nationalisaties af. Hiermee werd in de ogen van vele socialistenvestigd dat die constitutionele raad een instrument van rechtse krachten was. Wantrouwen in de rechterlijke macht en daarmee een ambivalente houding ten opzichte van de rechtsstaat is nog steeds een kenmerk van de PS, betogen Guy Carcassonne en Olivier Duhamel in

hun bijdrage aan de *table ronde*. Dat het recht en de rechterlijke macht als tegenstanders van 'links' worden gekenschetst, is een oud verschijnsel. Zei Lenin al niet dat het heersende recht het recht van de heersende klasse is? Bij het parlementaire debat naar aanleiding van de nationalisaties bleek die wantrouwende houding van de socialistenvan aanzien van de rechtspraak nog eens uit de inmiddels beruchte uitspraak van André Laignel dat 'zijn tegenstanders juridisch ongelijk hadden, omdat zij politiek in de minderheid waren'. Naar aanleiding van het oordeel van de *Conseil Constitutionnel* reageerde een ander met 'le droit bourgeois, je m'assois dessus'. Sindsdien heeft de PS een evolutie in haar denken doorgevoerd. Het republikeinse denken is in de jaren tachtig weer meer op de voorgrond geraakt en het anti-kapitalisme is sterk teruggedrongen. De acceptatie van de rechterlijke macht en de rechtsstaat is hierdoor toegenomen, maar is nog steeds niet volledig, aldus Carcassonne en Duhamel. Het denken in termen van een klassenstrijd, dat lange tijd de volledige omarming van het idee van de rechtsstaat verhinderde, laat volgens hen nog steeds zijn sporen na in de opvattingen van vele socialistenv.

Rechtsstaat

De verzwakking van het anti-kapitalisme van de PS blijkt onder andere uit het *Projet socialiste pour la France* dat de partij in 1991 deed verschijnen. Daarin wordt duidelijk gezegd dat het er niet meer om gaat met het kapitalisme te breken, maar dat het veranderd moet worden ('il ne s'agit plus de rompre avec le capitalisme; il s'agit de le transformer'). Hiermee plaatst de Franse PS zich in feite in de rangen van de Noordeuropese sociaal-democratische partijen, die zij voorheen zo vaak beschimpte als paladijnen van het bourgeois-kapitalisme. Op de Parijse *table ronde* had de term 'sociaal-democratie' vrijwel steeds een positieve connotatie; dat was tien jaar geleden wel anders in Frankrijk, ook op wetenschappelijke bijeenkomsten!

Het vervagen van het kapitalisme als 'tegenstander' maakt, aldus opnieuw Bergounioux, ook in intellectuele zin ruimte voor de acceptatie van de instituties van de Vijfde Republiek en van het met de rechtsstaat gepaard gaande pluralisme. 'Penser le pluralisme' heet het dan ook in het eerder aangehaalde *Projet* uit 1991. In plaats van het beeld van een klassenstrijd die uiteindelijk tot een klassenloze

maatschappij moest leiden, wordt nu het gelijktijdig naast elkaar bestaan van verschillende belangen essentieel geacht voor de verwezenlijking van de democratie. Het uitstoten van een kleine minderheid uit de samenleving (de bourgeoisie) is geen doel van de socialistische beweging meer. Het verdwijnen van de klassenstrijd als centraal conflict in een industriële samenleving sluit een politieke polarisatie tussen enkele 'grandes options' niet uit, maar staat niet meer toe te denken in termen van twee oppositionele kampen. Dit betekent ook dat de verbeelding van een nieuwe tegenstander enigszins pluralistisch is. Die nieuwe tegenstander is niet langer iets dat dient te verdwijnen, maar heeft een eigen legitimiteit en een eigen sociaal en politiek nut. Men zou ook kunnen zeggen dat de 'vijand' van weleer, die vernietigd moest worden, vervangen is door een 'tegenstander', die slechts bestreden moet worden. Ook het recente partijprogramma, dat de ps in juli 1992 heeft aangenomen, ademt geheel deze nieuwe zienswijze. Volgens dat programma wordt het democratisch debat bepaald door twee naast elkaar bestaande visies, een progressieve en een conservatieve, die elk op deelterreinen tegenstelde concepties presenteren. In het kort komen deze tegengestelde visies volgens het programma neer op enerzijds een pleidooi voor uitbreiding van economische, sociale, culturele en politieke democratie; en anderzijds een benadering die op al deze terreinen het winstbejag voorop stelt. Ondanks deze propagandistische toonzetting geeft het programma duidelijk aan wat voortaan voor de ps op de eerste plaats dient te staan: de democratie.

Op een abstracter niveau kwam deze problematiek op de *table ronde* ook aan de orde in een korte bijdrage van Pasquale Pasquino over de gedachtenwisseling tussen de Duitse geleerden Carl Schmitt en Hermann Heller in het Interbellum. Waar de antipluralist Schmitt het functioneren van een politieke eenheid (een land) afhankelijk stelde van het vermogen interne tegenstellingen, die de binnenlandse orde in gevaar kunnen brengen, uit de eenheid te stoten (te 'exporteren', zo men wil), wees de sociaal-democratische hoogleraar Heller er juist op dat een

democratische politieke eenheid niet mogelijk is zonder een systeem dat conflicten – die er nu eenmaal altijd zullen zijn – intern reguleert. Het parlement en de politieke partijen waren in de optiek van Heller hierbij essentieel. Natuurlijk, er moest volgens Heller wel een zekere gemeenschappelijke basis zijn om te kunnen discussiëren (*Homogenitätsbewusstsein*), maar dat wilde volgens hem niet zeggen dat de noodzakelijkerwijs conflictueuse structuur van een samenleving zou moeten worden geëlimineerd. Op die manier kon Heller de maatschappelijke tegenstellingen verbinden met de acceptatie van de juridische gelijkheid van de burgers, aldus Pasquino. Het is natuurlijk ondoenlijk een debat tussen zulke grote geleerden als Schmitt en Heller in een paar regels te vatten. Ook bij de *table ronde* in Parijs kwam een echte discussie hierover niet echt van de grond. Maar de poging om bij het zoeken naar een maatschappelijke strategie van de sociaal-democratie die de grondslagen van een liberale democratie accepteert, terug te grijpen op het denkwerk van dergelijke theoretici, verdient mijns inziens ook in Nederland navolging.²

Daarbij kan men vanzelfsprekend ook het gedachtengoed van Bernstein opnieuw bezien, zoals ook Mario Telo in een bijdrage aan de *table ronde* deed. Telo wees er op dat dat gedachtengoed nauwelijks van invloed is geweest op de SPD in de Weimar-republiek en dat de SPD van Bad Godesberg (1959) daarom het Scandinavische model tot uitgangspunt koos. In dat Scandinavische model, waarvoor theoretici als Niels Karleby, Gunnar Myrdal en Ernst Wigforss bouwstenen aandroegen, accepteerde men dat het onmogelijk was de politieke tegenstander te vernietigen. Vandaar dat men een werkverdeling accepteerde: de economie was het terrein van het kapitaal, de sociale- en de werkgelegenheidspolitiek het terrein van de sociaal-democratie. Aldus ging ontradicalisering van de ideologie gepaard met een radicalisering van de sociaal-democratische praktijk. Het Scandinavische model bleef ook tijdens de Thatcheriaanse revolutie van de jaren tachtig het voorbeeld voor de Duitse SPD. Het Zweedse échec in het begin van de jaren negentig stelt evenwel ook de SPD voor de vraag wat te doen.

2. In zijn boeiend essay *Lof van de politiek* refereert Thijs Wöltgens verschillende keren (op een afwijzende manier) aan het werk van Schmitt (Amsterdam, 1992, bijvoorbeeld: p. 40 en p. 62). Het zou aardig zijn geweest indien hij ook de reactie van sociaal-democraten à la Heller in zijn beschouwing had betrokken.

Telo constateert dat de Duitse sociaal-democraten met hun nieuwe programma van 1989, waarop de 'eco-socialistische' stroming een belangrijk stempel drukte, een basis heeft om nieuwe post-industriële uitdagingen aan te kunnen. Juist deze stroming (o.a. Th. Meyer, E. Eppler en O. Lafontaine) heeft een 'anti-economische' benadering gemeen met Bernstein, aldus Telo. Waarmee de actualiteit van deze klassieke denker nog eens wordt onderstreept.

PCF

Behalve op het politiek-theoretische vlak heeft de PS ook op andere terreinen haar beeldvorming van tegenstanders moeten bijstellen. Zo is de houding ten opzichte van de communistische *frère ennemi*, de PCF, interessant. De PS en zijn voorganger(s) hebben lange tijd in de schaduw gestaan van de grote communistische partij. Die partij bepaalde voor een belangrijk deel het debat in links Frankrijk en plaatste de socialisten in een moeilijk parket. Het dogma dat links niet verdeeld mocht optreden om rechts niet in de kaart te spelen ('pas d'ennemis à gauche') verhinderde dat de PS openlijk de strijd met de PCF kon aanbinden. Anti-communisme werd als een doodzonde tegen links beschouwd, aldus Annie Kriegel in haar bijdrage aan de *table ronde*. De befaamde uitspraak van de socialistische leider Guy Mollet, 'le P.C. n'est pas à gauche, il est à l'Est', was een poging dit dilemma te omzeilen. In de jaren zeventig leidde het dogma nog tot een 'union de la gauche'. Ditmaal leverde deze samenwerking – anders dan voorheen – de inmiddels vernieuwde socialisten voordeel op en niet zozeer de communisten. Diepgaande wijzigingen in maatschappelijke structuren (het verminderde belang van de arbeidersklasse, de toestroom van immigranten-arbeiders, het toegenomen gewicht van hoog gekwalificeerde werknemers, etc.) lagen hieraan ten grondslag. Toch zou de ineenstorting van het communisme in Oost-Europa in het begin van de jaren negentig, die het isolement van de reeds langer in een crisis verkerende PCF nog eens versterkte, niet leiden tot de definitieve triomf van de andere tak van de socialistische familie. Integendeel. Het verlies van een krachtige communistische 'frère ennemi' vergroot-

te de instabiliteit van de PS, aldus Kriegel. Zonder tegendruk van de PCF gleed de PS in de richting van een louter republikeinse of zelfs liberale politiek. De deelname aan de macht sinds 1981 bevorderde dit nog eens. Het socialisme in zijn democratische variant verdween daardoor uit het zicht. Toch ziet Kriegel juist voor de socialisten mogelijkheden voor een nieuwe start, een 'refondation', die zij bij de communisten uitgesloten acht.

Het moeizame zoeken van de PS naar een nieuwe identiteit uit zich bijvoorbeeld ook in de houding ten opzichte van de ecologisten en het *Front national* en op beleidsterreinen als de cultuurpolitiek en de buitenlandse politiek. Over al deze onderwerpen werden op de *table ronde* bijdragen gepresenteerd. Dient het fascisme in de vorm van het *Front national* nu de belangrijkste tegenstander te zijn? Moet – zo vroeg Marisol Touraine zich af – het buitenlands beleid na het verdwijnen van de Oost/West tegenstelling en daarmee van duidelijke tegenstanders op het internationale vlak voortaan niet geënt zijn op een nieuwe Europese rol van Frankrijk: in plaats van één tegenover elf, één van de twaalf? Kan het cultuurbeleid van de flamboyante minister Jack Lang, dat zowel anti-americanisme als de koppeling van economie en cultuur ('la culture, c'est les poètes plus l'électricité') voorstaat, als sociaal-democratisch gekenschetst worden?

Deze en vele andere vragen kwamen op de *table ronde* in Parijs aan de orde. Onvermijdelijk vroegen de aanwezigen zich daarbij af of er sprake was van een specifiek Franse situatie, *l'exception française*.³ Iedereen die wel eens op een internationaal congres is geweest, kent de neiging van de afgevaardigden uit de verschillende landen om hun eigen land als een uitzondering te beschouwen op een overigens algemeen verschijnsel. Indien aan die neiging zou worden toegegeven, zouden vergelijkende studies onmogelijk zijn en zou niemand enige lering kunnen trekken uit de wederwaardigheden in andere landen. Men moet daarom over de verschillen heen zien. Natuurlijk, de situatie van de Franse PS heeft een aantal bijzondere kenmerken. Zo maakten, bij

3. Zie voor een recent literatuuroverzicht van de veronderstelde 'eigenaardigheden' van het Franse politieke bestel Jill Lovecy, 'Comparative politics and the fifth French Republic: "La fin de l'exception française"', in: *European Journal of Political Research*, 21 (1992), pp. 385-408.

voorbeeld, de aanwezigheid van een krachtige communistische partij en de afwezigheid van een sterke verwante vakbeweging haar positie lange tijd wezenlijk anders dan die van de sociaal-democratische partijen in het noorden van Europa. Maar door het verdwijnen van het kapitalisme als tegenstander in de binnenlandse verhoudingen en van de communistische tegenstander in de binnenlandse en de internationale betrekkingen gaat de positie van de ps steeds meer op die van haar sociaal-democratische zusterpartijen lijken.

Affaires

Intussen is de huidige positie van de Franse ps niet direct een lichtend voorbeeld voor andere sociaal-democratische partijen. Sinds de *table ronde* eind september vorig jaar in Parijs is die positie alleen nog maar verder verzwakt. De affaire met steekpenningen ten behoeve van de partijkas (*affaire Urba*) werd nog eens overschaduwd door de 'affaire van het besmette bloed', waarbij de voormalige socialistische premier en mogelijk opvolger van Mitterand, Fabius, ervan beschuldigd werd enkele jaren geleden als premier kennis te hebben gehad van het feit dat met het AIDS-virus besmet bloed toch bij transfusies werd gebruikt, waardoor vele onnodige slachtoffers van de ziekte zijn gevallen. Daarnaast kwam aan het licht dat de voormalige socialistische burgemeester van Angoulême ten eigen gerieve steekpenningen had aangenomen. Met name de manier waarop de ps met de beschuldigingen tegen Fabius omging, was niet bevorderlijk voor het imago van de partij. Aanvankelijk weigerde zij er aan mee te werken dat Fabius, die overigens zijn schuld steeds heeft ontkend, berecht zou worden door de *Haute Cour de Justice*. Daar viel formeel het een en ander voor te zeggen. Immers, alleen indien beide kamers van het Franse Parlement de betrokkene in staat van beschuldiging stellen, kan deze berechting van een (oud)-minister voor ambtsmisdrijven plaatsvinden. De socialistische parlementsleden waren echter van de onschuld van Fabius overtuigd en zonder hun steun kon de vereiste absolute meerderheid in beide

kamers niet worden gehaald. In de publieke opinie werd deze houding echter uitgelegd als een poging onfrisse zaken te verdoezelen. Met de parlementsverkiezingen van maart 1993 in het vooruitzicht kon een dergelijke houding politieke zelfmoord betekenen. Vlak voor kerst vorig jaar besloot Fabius daarom zelf dat zijn blazen alleen kon worden gezuiverd, wanneer hij toch voor het *Haute Cour* terecht zou staan. Hij wist de socialistische parlementsleden te overtuigen hieraan mee te werken ('je viens vous demander de m'accuser de fautes que je n'ai pas commises').

De 'affaires' staan echter niet op zich. Het dagblad *Le Monde* stelde dat deze 'mur d'affaires' het imago van de partij in de ogen van kiezers wezenlijk aantast. De ps, aldus de avondkrant, heeft tien jaar lang geprobeerd zich te ontwikkelen tot een sociaal-democratische partij, waarvan de bekwaamheid om te regeren duurzaam wordt erkend, net zoals dat al lange tijd in Noord-Europa en meer recentelijk in Spanje het geval was.⁴

Maar het imago van de partij lijdt niet alleen onder deze recente affaires. In hun geschiedenis van de Franse socialistische partij wijzen Bergounioux en Grunberg er op dat de crisis van de ps diepere wortels heeft.⁵ Zij wijzen met name op de identiteitscrisis, veroorzaakt door de regeringsdeelname sinds 1981. De Franse socialisten mogen zich dan wel met de macht verzoend hebben, zij lijken nog lang niet met zichzelf verzoend te zijn. Deelname aan de macht dwong hen overtuigingen en percepties van de werkelijkheid aan te passen, maar dit ging moeizaam en veroorzaakte een trauma dat aan de basis ligt van de huidige malaise. Daarnaast zou men ook kunnen wijzen op de betrekkelijk zwakke organisatie van de ps.⁶ De verdeeldheid tussen de verschillende 'courants', aan het hoofd waarvan de kroonprinsen van Mitterand staan, die vooral ook met elkaar de strijd aanbinden, is daarvan één element. Het geringe ledental (ongeveer 175.000 in 1989), dat bovendien zeer ongelijkmatig over het land verdeeld is, is daarvan een ander.

De electorale vooruitzichten van de ps zijn bui-

4. *Le Monde*, 22 december 1992.

5. Bergounioux en Grunberg, *op. cit.*, p. 9-17.

6. Zie o.a.: Henry Rey et Françoise Subileau, *Les militants socialistes à l'épreuve du pouvoir*. Paris, 1991; idem, 'ps: structures et organisation', in: *Regards sur l'actualité*, mensuel no. 171, mai-juin 1991, pp. 21-29. Tevens: Colette Ysmal, *Les partis politiques sous la Ve République*, Paris, 1989.

tengewoon slecht. De affaires hebben daaraan bijgedragen, maar zijn – zoals gezegd – niet de enige redenen. Pogingen om de kansen in maart 1993 te verhogen door een stembusakkoord aan te gaan met de Groenen, mislukten door weigering van de laatsten (al kan een dergelijk pact tussen de eerste en de tweede ronde alsnog gestalte krijgen). De populariteit van Mitterand staat eveneens op een dieptepunt en kan de PS daarom niet echt helpen. Wellicht biedt het naar voren schuiven van de wel populaire minister van gezondheid en humanitaire hulp Kouchner, oprichter van *Médecins sans frontières* en onlangs door *Le Nouvel Observateur* uitgeroepen tot man van het jaar, enig perspectief voor de PS. En natuurlijk kan een uitgekende verkiezingscampagne de verliezen beperken. Maar voor een werkelijk 'refondation' van de PS is het noodzakelijk dat zij zich diepgaand bezint op haar inhoudelijke identiteit. Een voortgezette discussie wie of wat nu en in de toekomst als de belangrijkste 'tegenstanders' worden beschouwd, zoals die in Parijs gevoerd werd, is essentieel.

PvdA

De in de Parijse *table ronde* opgeworpen vragen zijn ook interessant voor de Nederlandse PvdA.

De PvdA heeft weliswaar al bij haar ontstaan in 1946 de marktwerking als economisch ordeningsprincipe in beginsel aanvaard, maar in de jaren zestig

en zeventig is het denken hierover door vaak simplistisch arbeiderisme of eenzijdig internationalisme op de achtergrond geraakt. In retorische zin werd de klassenstrijd opnieuw van stal gehaald in een periode dat het onderscheid tussen die klassen feitelijk steeds meer vervaagde. De beeldvorming van 'de tegenstander' correspondeerde daardoor in de verste verte niet meer met de werkelijkheid. De voorsprong die de PvdA in dit opzicht had op de Franse PS verdween. De PS werd na het eerste jaar van haar deelname aan de macht in de jaren tachtig bruusk tot de orde geroepen. De PvdA wordt sinds 1989 ten volle geconfronteerd met de veranderde werkelijkheid. Ook haar identiteit is in het geding. Misschien is het daarom een idee om in sociaal-democratisch of politologisch verband een studiegroep of conferentie bijeen te roepen, waarin het denken van de sociaal-democratie in het algemeen en van de PvdA in het bijzonder over de beeldvorming van de 'tegenstanders' in historisch en theoretisch opzicht wordt geanalyseerd. Een grondig debat over de combinatie van republikeinse en sociale waarden, van democratie en rechtvaardigheid, die toch de basis zou moeten zijn van elk sociaal-democratisch gedachtengoed, is gewenst. Het lijkt mij in ieder geval vruchtbaarder dan het vaak modieuze gepraat over de vraag of er sprake is van 'het einde van het socialisme'. Laten wij weer eens ergens mee *beginnen*.

Democratie zonder demos

Rorty's frivole bourgeois-filosofie

BAS VAN STOKKOM

Socioloog en publicist

De culturele aspiraties van de hogere lagen zijn ingrijpend veranderd: het aloude beschavingsoffensief is opgegeven, de zorg om het disciplineren van de 'classes dangereuses' verdwenen. Een defensief-liberale gezindheid is ervoor in de plaats gekomen: de verdigingswal rond het privé-domein wordt sterker opgetrokken, vooral tegen de opdringerige staat. Niettemin hebben de elites nog altijd de behoefte hun superioriteit te etaleren en de aandacht van het stijgingsgevoelige publiek te trekken. Zij doen dat evenwel zonder de schroom van de voormalige zindelijke burgerheren. De 'nieuwe bourgeoisie' bestaat eerder uit flexibele genotsmensen die zich gemakkelijk bewegen in de postmoderne turbulentie en zich laven aan het kosmopolitische vermaak.

Morele kernvragen

Tot de denkers die dit lichtzinnige bestaan in 'rijke democratieën' appreciëren behoort de inmiddels beroemde Amerikaanse filosoof Richard Rorty. Rorty is een onorthodox verdediger van de liberale cultuur, want hij schrijft – niet geremd door het angstvallige jargon van de doorsnee academicus – uitzonderlijk goed, hij koketteert met omstreden romantische filosofen als Hegel, Nietzsche en Heidegger, hij wijst het bestaan van een 'autonoom moreel zelf' af, maar blijft desondanks reflecteren over de voorwaarden van morele vooruitgang en hij geeft ten slotte blijk van een zorgeloos estheticisme.

Deze zorgeloosheid wordt hem door vakgenoten niet in dank afgenomen. Zij beschuldigen hem regelmatig van gebrek aan verantwoordelijkheid. In zijn essay 'De voorrang van democratie op filosofie' poogt Rorty zijn vrolijke wetenschap te legitimeren. "Achter mijn luchthartigheid schuilt een moreel doel", verzekert hij. Het luchtige denken draagt bij tot de onttovering van de wereld. We raken erdoor verlost van metafysische en religieuze aanspraken op het eigen gelijk zodat de wereld toleranter wordt.

De bereidheid om sociale kwesties esthetisch te benaderen en om zich over te geven aan het spel, acht hij een belangrijke motor van morele vooruitgang. Verantwoord moreel handelen zou wel eens precies het omgekeerde kunnen betekenen van geestelijke ernst: "Misschien vereist verant-

woordelijkheid wel dat we de serieuzen een beetje voor de gek proberen te houden."¹

Rorty beseft goed dat dergelijke provocaties verontrusting oproepen. Om zich niet geheel onmogelijk te maken in het filosofische wereldje toont hij zich de laatste jaren berouwvol en poogt in *Contingentie, ironie en solidariteit* sociale hoop en solidariteit nadrukkelijker in zijn denken te verweven.

Mede omdat Rorty zichzelf af en toe als sociaal-democraat presenteert, hield Hans Boutellier in dit tijdschrift een pleidooi voor Rorty's filosofie en stelde dat de sociaal-democratie er goed aan zou doen nader in te gaan op zijn denken.² Boutellier acht het verwijt dat hij een filosofie van *bourgeois-liberalism* zou uitdragen niet terecht. Dat is merkwaardig want Rorty neemt deze omschrijving zelf menigmaal in de mond.³ Hij ziet zich nadrukkelijk als representant van de bourgeoisie. Verder moeten we ons afvragen of Rorty's denkwijze wel zo aansluit bij de sociaal-democratie als Boutellier veronderstelt. De vraag hoe de zelfstandigheid van kansarmen te stimuleren, treffen we in zijn werk niet aan. Dat werk is door en door liberaal. Nu heeft de term *liberal* een progressieve betekenis, en tonen *liberals* doorgaans veel hervormingsgezinde ijver. Maar dat doet er niets aan af dat een aantal kerngedachten van *liberals*, met name het vrijheidsbeeld, moeilijk te verenigen zijn met sociaal-democratische beginselen. Ik kom daarop terug.

Rorty's filosofie, zo poog ik aan te tonen, biedt de sociaal-democratie weinig perspectief. Zijn argumenten overtuigen niet. Ze dwingen wel tot een heroverweging van de politieke en morele kernvragen van onze tijd. Wie geïnteresseerd is in de poli-

tieke mogelijkheden en beperkingen van het post-ideologische tijdperk, vindt in het boek veel vruchtbaar materiaal.

Er is moeilijk greep te krijgen op Rorty's werk. Zijn filosofie herbergt tal van onopgeloste spanningen. Zoals hij zelf spottend toegeeft, belandt de lezer van de ene paradox in de andere. Bovendien heeft hij een voorkeur voor wat hij noemt de oxymoron, de verbinding van tegengestelde begrippen, zoals 'postmodernist bourgeois liberalism' of 'liberal ironist'. Voor we ingaan op de politieke denkbeelden, gaan we daarom eerst na wat er in zijn filosofische winkel te koop is.

De melodie

Sinds Rorty de analytische filosofie vaarwel heeft gezegd, keert een thema steeds terug in zijn werk: alle pogingen om 'waarheid' te funderen moeten we opgeven. Het filosofische betoog verlangde altijd dat wat zij niet kon geven: objectiviteit. De ideeën van de filosoof zouden een spiegel vormen van de natuur; de woorden en de dingen vallen samen, zouden identiek zijn. Vanaf Plato eigende het filosofisch denken zich de status van een bijzonder soort wetenschap toe, een wetenschap die vooraf gaat aan concrete ervaringen, die de essentie van dingen opspoort en het wezen van de mens doorgrondt. Kenmerkend voor deze metafysische denkwijze is dat de wereld wordt opgevat als een goddelijke creatie, als het werk van iemand die iets in zijn hoofd had. Van deze quasi-goddelijke onderneming moeten we volgens Rorty radicaal afscheid nemen; we moeten de relativiteit van kennis onder ogen durven zien. Alle kennis is historisch bepaald en waardegebonden. Het komt er niet op aan ideeën te vereren, maar alles, onze taal, de wereld, ons bewustzijn, te behandelen als een produkt van toeval en tijd.

Al onze theorieën en ideeën zijn in termen van Rorty contingent, dat wil zeggen, het resultaat van toevallige historische omstandigheden. Voor filosofen rest de taak nieuwe metaforen te ontwerpen, nieuwe interpretaties van de wereld te maken, wat hij herbeschrijvingen noemt. De geschiedenis van het menselijk denken komt overeen met Nietzsche's

definitie van 'waarheid' als een 'beweeglijk leger metaforen' die in den blinde voorwaarts gaan. Ondanks deze contingente ontwikkeling bespeurt Rorty een intellectuele en morele vooruitgang: er is geen sprake van een toenemend inzicht in hoe de dingen werkelijk zijn maar van een opeenvolging van metaforen die in toenemende mate bruikbaar blijken. Hieruit spreekt Rorty's pragmatistische manier van filosoferen: we leggen de waarheid niet bloot maar we doen uitspraken die binnen een bepaalde historische en maatschappelijke context 'de moeite waard zijn'.

Volgens Rorty zouden we elk kennis-privilege radicaal moeten opgeven. Hij acht de romanschrijver daartoe het beste in staat. De roman is het genre waarin het westen uitblinkt, de drager van een opstand tegen de metafysica en alle anderen die zich buiten en tegenover de wereld ophouden. De roman is het beste antwoord op wat Nietzsche de ascetische priester noemt, de waarheidsvorser die heimelijk macht wil uitoefenen en anderen het zwijgen wil opleggen.

We moeten dus geen voorbeeld nemen aan de ernstige en trieste asceet Descartes, maar aan de on-eerbiedige en carnavaleske verteller Rabelais. Rorty laat zich hierbij leiden door Kundera's visie in *The art of the novel*: "Rabelais' eruditie, groot als die is, heeft een andere betekenis dan die van Descartes. De wijsheid van de roman verschilt van die van de filosofie. De roman komt niet voort uit een theoretische geest, maar uit een humoristische geest. Een van de grootste gebreken van Europa is dat het de meest Europese onder de kunsten, de roman, nooit heeft begrepen; noch z'n gemoedsgesteldheid, noch z'n grote kennis en ontdekkingen, noch de zelfstandigheid van z'n geschiedenis. De door Gods lachen geïnspireerde kunst ondersteunt niet vanzelf ideologische zekerheden, maar spreekt ze tegen. Net als Penelope haalt ze iedere nacht het kleed weer uit dat de theologen, filosofen en geleerde mannen de dag ervoor hebben geweven."⁴

Volgens Kundera is de essentialistische benadering van de wereld een achterbakse manier om te zeggen: wat voor mij belangrijk is, gaat boven wat

1. 'De voorrang van democratie op filosofie' in *Solidariteit of objectiviteit*, Meppel 1990, p. 98.

2. Hans Boutellier, 'Richard Rorty en de sociaal-democratie', in *Socialisme en democratie*, 1992 nr. 4, p. 169 e.v.

3. Reeds in *Consequences of Pragmatism*, Minnesota 1982, p. 207.

4. Milan Kundera, *The art of the novel* 1988 p. 160. Rorty haalt dit citaat aan

in zijn 'Heidegger, Kundera en Dickens; de rol van filosofie en literatuur bij het vergelijken van culturen', in *De asceet, de tolk en de verteller*, Amsterdam 1992, p. 26-7. Dit essay biedt een goed inzicht in Rorty's stellingen. Zie ook 'Truth and Freedom: A Reply to Thomas McCarthy' in *Critical Enquiry*, Spring

voor jou belangrijk is. De repliek van de romanschrijver hierop is: het is komisch om voorrang te geven aan een van alle mogelijke beschrijvingen, en die als excuus te gebruiken om alle andere te negeren. Rorty, concludeert: "Niemand staat voor de waarheid, voor het Zijn of voor het Denken. Niemand staat voor *wat voor Anders of Hegers dan ook*. We staan allemaal alleen maar voor onszelf, gelijke bewoners van een paradijs van individuen waarin iedereen het recht heeft begrepen te worden, maar waarin niemand het recht heeft de baas te spelen."⁵ Rorty's morele programma laat zich uit deze woorden reeds afleiden: doorbreken van ernst en waarheidsdrang enerzijds, voorkomen van onbegrip en vernedering anderzijds.

Het private en het publieke

Rorty's melodie klinkt fraai. Wat de open samenleving nodig heeft, zegt hij, is niet een reeks grondslagen, maar een verbeterde beschrijving van zichzelf. We hebben geen Waarheid, Objectiviteit en Zekerheid nodig om een humanere maatschappij tot stand te brengen.

Maar wanneer Rorty concreter ingaat op zijn politieke principes komen de valse noten spoedig ten gehore. De tegenspraken stapelen zich op. Illustratief daarvoor is het onderscheid tussen privaat en publiek dat Rorty in *Contingentie, ironie en solidariteit* introduceert. De eerste categorie vat hij op als het streven naar zelfperfectie, de tweede als gemeenschapsgevoel (solidariteit). Ondernamen filosofen in het verleden talrijke pogingen om beide te verbinden, in de moderne wereld kunnen we beide beter van elkaar scheiden. In de inleiding van zijn studie zegt hij: "Dit boek laat zien hoe de dingen eruit zien als we afzien van de eis van een theorie die het publieke en het private verenigt en ons er mee tevreden stellen de eisen van zelfcreatie en van menselijke solidariteit te beschouwen als even geldig, maar altijd onverenigbaar. Het schetst een figuur die ik de 'liberale ironicus' noem. Ik ontleen mijn definitie van 'liberaal' aan Judith Shklar, die zegt dat liberalen de mensen zijn voor wie wreedheid het ergste is wat we doen. Ik gebruik 'ironicus' om de soort persoon te benoemen die de contingentie van zijn of

haar meest centrale overtuigingen en verlangens onder ogen ziet (...). Liberale ironici zijn mensen die als een van die niet te funderen verlangens de hoop koesteren dat het lijden verminderd zal worden en dat de vernedering van menselijke wezens door andere menselijke wezens zal ophouden."⁶ Voor liberale ironici bestaat er geen antwoord op de vraag 'Waarom niet wreed zijn?'. Iedereen die denkt dat er goed gefundeerde antwoorden bestaan op dergelijke vragen is in zijn hart nog altijd een theoloog of een metafysicus. Hij gelooft dat er orde, zin en een waardehiërarchie bestaat voorbij de tijd en het toeval.

Rorty probeert nu dit streven naar theoretische zuiverheid, de poging tot ordening en bijgevolg de poging 'waarheid' op te leggen, onschadelijk te maken door het naar het privédomein te verbannen. Immers, door theoretische ambities te privatiseren worden intellectuelen ervoor behoeft weg te glijden in een autoritaire politieke attitude. Het vocabulaire van het rationalisme, zo vaart hij uit, is een hinderpaal geworden voor de instandhouding en voortgang van democratische samenlevingen. Vooral socialistische theoretici verdienen ons wantrouwen omdat ze uitgekeken zijn op het gangbare democratische vocabulaire en naar een nieuw en interessanter politiek ontwerp smachten. Voor anti-democratische filosofen als Nietzsche en Heidegger geldt hetzelfde. Deze denkers zijn volgens Rorty van onschatbare waarde bij ons streven naar individuele perfectie, maar als publieke filosofen deugen ze niet. Over Heidegger merkt hij op: "Als filosoof van ons publieke leven, als een commentator van de twintigste eeuwse technologie en politiek, is hij haatdragend, onbetekenend, boosaardig, obsessief (...)." ⁷ En elders merkt hij op: "Ofschoon Nietzsche incidenteel nog wel een acute politieke opmerking maakte, lijkt Heidegger me alle politieke vernuft te hebben gehad van de gemiddelde boerenpummel uit het Schwarzwald."⁸

Rorty's onderscheid roept vele vragen op, maar vooral deze: zijn theoretische inzichten per definitie irrelevant voor de politiek? Zijn bijvoorbeeld Heideggers opvattingen over techniek werkelijk zo onbetekenend voor publieke discussie? Rorty's

5. 'Heidegger, Kundera, ...', *ibid*, p. 29.

6. *Contingentie, ironie en solidariteit*, Kampen 1992, p. 19/20.

7. *Contingentie*, *ibid*, p. 165. Zie ook p. 122.

8. 'Thugs and Theorists. A Reply to Bernstein' in *Political Theory* november 1987, p. 579.

dichotomie voert tot een merkwaardige kloof tussen apolitieke theorie enerzijds en atheoretische politiek anderzijds. Dat is onhoudbaar. We kunnen gevaarlijke politieke theorieën, revolutionaire of nostalgische, eenvoudigweg niet naar het privédoein verbannen. Wat we wel kunnen doen, is in het publieke debat proberen aan te tonen dat deze theorieën ongerechtvaardigd zijn. In de openbaarheid discussiëren we over strijdige betekenisystemen.

We kunnen bijvoorbeeld discussiëren over het beschavingsgehalte van het Nieuwe Testament en de Koran. Stel dat de uitkomst van dat debat negatief uitvalt voor de Koran, dan geeft dat christenen geen recht om islamieten het uitoefenen van dat geloof in hun privéleven te verbieden. Het privédoein biedt een beschermingszone, daarin schuilt de essentie van het onderscheid tussen privé en publiek. Men kan niet van zijn eigen overtuigingen (en andere eigenschappen) worden beroofd. Een publieke meerderheid van christenen moet dus voor dit privédoein halt houden. Het belang van deze beschermingsdimensie ontgaat Rorty.

En dat leidt tot paradoxale gevolgen. Zoals de suggestie ironie te privatiseren. Maar hoe zou de ironie zijn ironie kunnen beperken tot de privésfeer? Ironie is een retorisch wapen en behoort daarom tot de publieke arena. Als ironici zich strikt tot hun privésfeer zouden beperken, zou dat intellectuele zelfmoord betekenen.⁹ Dat geldt voor alle schrijvers die gehoord willen worden. We kunnen ideeën en opvattingen niet privatiseren alsof ze irrelevant zijn voor de publieke wereld en slechts relevant voor 'individuele perfectie'. Rorty's dichotomie tast in het luchtledige.

Bourgeois-liberalisme

Op Heidegger en enkele andere geniale dwazen na, stelt Rorty, voelen alle westerlingen zich liberaal. 'Wij zijn allen liberalen'. Daarmee loopt hij langs een belangrijk onderscheid tussen liberaal en democratie, tussen bourgeois en *citoyen*, heen. Het ontbreken van deze *citoyen*-dimensie weerhoudt hem ervan een geschikt sociaal-democratisch verhaal te bieden.

Voor zijn liberale principes leunt Rorty voornamelijk op John Stuart Mill. "Het voorstel van J.S. Mill dat regeringen zich moeten wijden aan het optimaliseren van het evenwicht tussen het met rust laten van mensen in hun privéleven en het voorko-

men van lijden, lijkt me min of meer het laatste woord."¹⁰ Rorty volgt ook Mills opvatting om burgers zoveel mogelijk vrijheid te laten in hun levensgang. Een vrije samenleving, merkt hij op, is een samenleving waarin burgers zo 'privatistisch, irrationeel en esthetisch' kunnen leven als ze willen. Mills stelregel komt overeen met het voorschrift van het rabelaisiaanse carnaval: laat alle mensen doen waar ze zin in hebben, zolang anderen geen pijn gedaan wordt. Kortom, laat mensen zoveel mogelijk met rust. Wat ze in hun privéleven uitspoken, hoe dwaas ook, moeten ze zelf weten. "Zelfs al zou de liberale democratie mensen voortbrengen die karakterloos, berekenend, kleinzielig en onheldhaftig zijn, dan nog zou de overheersende aanwezigheid van dit soort mensen een redelijke prijs voor politieke vrijheid kunnen zijn."¹¹

Nu is dit type liberalisme geenszins verstoken van morele inperkingen. Het toebrengen van pijn of schade is ongeoorloofd. Politiek fanatisme en intolerantie verdienen bestrijding. Waarom keren liberalen zich tegen onverdraagzaam en niet tegen karakterlozen of onverschilligen? Omdat de eerste groep bedreigend is voor (menings)vrijheid, de tweede niet. Liberalen vrezen hun macht. Dat geeft aan dat publieke deugden als loyaliteit en weerbaarheid er niet toe doen zolang de privésfeer niet wordt bedreigd. Met andere woorden, voor liberalen als Rorty vergt democratie slechts een beperkte morele betrokkenheid. Zij omarmen een minimale conceptie van democratie: minimale publieke deugden en maximale persoonlijke vrijheid. Privéwaarden hebben de prioriteit.

Liberalen als Rorty nemen, in termen van de politieke filosoof Wolin, genoegen met een 'democratie zonder *demos*'.¹² Het besef ontbreekt dat democratie op actief burgerschap drijft, op sociaal-morele vaardigheden als verantwoordelijkheid en loyaliteit. Democratie teert op deze morele voedingsbodem. De les van een geheel andere liberaal, De Tocqueville, is vergeten, namelijk dat het genieten van vrijheid afhangt van participatie, niet van een teruggetrokken leven. Vrijheid doet zich niet simpelweg voor omdat de wet haar voorschrijft, maar omdat machtigen weerstand ontmoeten als zij aan vrijheid tornen. Ook het maatschappelijk pluralisme wordt niet afdoende beschermd door vrijheid in een privédoein te situeren. Het bewerkstelligen van

9. Zie Thomas McCarthy, 'Ironist Theory as a Vocation: A Response to Rorty's Reply', in *Critical Inquiry*, nr. 16, spring 1990, p. 652.

10. *Contingentie*, *ibid*, p. 100.

11. Zie 'De voorrang...', *ibid*, p. 94.

Zie ook 'Heidegger, Kundera...', *ibid*, p. 29.

12. Sheldon Wolin, 'Democracy in the Discourse of Postmodernism', in *Social Research*, Spring 1990, p. 26 e.v.

vrede, het afdwingen van compromissen, is een publiek fenomeen waarvoor inzicht en competentie, kortom burgerschap is vereist.¹³

Rorty is er zich wel van bewust dat er verschillende typen liberalisme bestaan en dat het debat over vrijheid eindeloos voortgaat, maar hij kiest onvervaard voor negatieve vrijheid: mensen genieten vrijheid als zij niet door anderen gehinderd worden. Over positieve vrijheid zwijgt hij. Met andere woorden, hij beperkt het politieke discours tot hen die de taal van negatieve vrijheid spreken. Zij hebben dus een monopolie over het debat over sociale noden en problemen. Paradoxaalwijs leidt Rorty's onderscheid tot uitsluiting. Hij vertolkt een exclusieve opvatting van 'waarheid'.¹⁴

Deze eenzijdigheid is grotendeels te wijten aan het feit dat Rorty's wereldbeeld verstoken is van maatschappelijke tegenstellingen. Hij schetst een comfortabele en gebruiksvriendelijke politiek van 'wij liberalen'. Hij neemt aan dat er geen diepe sociale kloven bestaan die conflicterende solidariteiten en tegengestelde 'wij's' kunnen genereren. Waarom gaat hij bijvoorbeeld niet in op de moeizame relatie tussen kapitalisme en democratie? Men zou haast wensen dat Rorty gedronken had uit de marxistische beker.

Kenmerkend voor de bourgeois is dat hij gemak tot politiek doel verheft. Dat geldt niet minder voor Rorty: mensen moeten het elkaar niet moeilijk maken, elkaar met rust laten, met elkaar overweg kunnen, vriendelijk zijn. De pretentie, van marxisten en andere radicalen, om meer dan alleen gemak voor mensen na te streven, acht hij verwerpelijk. Marxisten pogen ons immers op te zadelen met een 'nieuwe socialistische mens'. Ziehier Rorty's koude oorlog-polemiek: of men kiest voor gemak, of men is een pretentieuze verkondiger van een heilstaat. Radicalen willen, net als de ascetische priester, de bourgeoisie het ideaal van gemak ontnemen.¹⁵

Natuurlijk ziet Rorty dat onrecht tot veront-

waardiging leidt en dat we elkaar niet altijd met rust kunnen laten. In zijn ogen gaan romanschrijvers als Dickens het beste om met verontwaardiging. Dickens beschikte over wat Orwell een 'grootmoedige boosheid' noemde. Vervolgens 'herschrijft' Rorty deze term tot zoiets als milde verontwaardiging, een besef dat "de misstap eerder voortkomt uit onwetendheid dan kwaadwilligheid, en dat het kwaad alleen opgemerkt hoeft te worden om verholpen te worden." Een waarschuwende glimlach of enige zachte aandrang is voldoende! Gezien de hardleersheid en volharding van veel brutale en machtige groeperingen is het onnozel dat te geloven. Niettemin poogt Rorty zijn verhaaltje op te tuigen door Martin Luther King tot prototype van de luchthartige activist te bestempelen!¹⁶

De bourgeois wil gemakkelijke menselijke omgang. De *citoyen* wil daarentegen onrecht keren. Daarvoor is *Zivildcourage* nodig. Durven zeggen wat je meent. Geen angst hebben morele oordelen te vellen, en anderen opmerkzaam te maken op bedenkelijke activiteiten of nalatig handelen. Rorty voelt zich onbehaaglijk bij dergelijke confrontaties. Hij schuwt de afwijzing. Dat is ongemakkelijk.¹⁷ Bovendien twijfelt hij aan de mogelijkheid goede oordelen te vellen. Daarmee stoten we op het vraagstuk van relativisme.

Etnocentrisme

Rorty zegt: "Activiteiten als het onderzoeken van strijdige waarden kunnen niet uitmaken welke moreel bevoorrecht zijn. Want het is onmogelijk om je te verheffen boven de taal, de cultuur, de instituties en de praktijken die de jouwe zijn; om ze als vergelijkbaar met alle andere te zien."¹⁸ Met andere woorden, mensen kunnen niet aan hun historiciteit ontsnappen. De loden last van het etnocentrisme verhindert te oordelen los van de maatschappelijke en historische context.

Moraal is in de ogen van Rorty een kwestie van 'wij-intenties'. Een immorele handeling betekent

13. zie hiervoor Bas van Stokkom, *De republiek der weerbaren*, WBS Houten 1992, Hoofdstuk 3.

14. Zie Nancy Fraser, 'Solidarity or Singularity? Richard Rorty between Romanticism and Technocracy', in *Praxis International*, oktober 1988, p. 267. Overigens heeft het begrip negatieve vrijheid van oorsprong een mechanistische, scientistische lading. Analooq aan de wet van zwaartekracht wordt beweging van een 'lichaam' (menselijke vrijheid) slecht gehinderd door de banen van andere 'lichamen'. Zie daarvoor o.a. C.B. MCPerson,

Democratic Theory; Essays in Retrieval, Oxford 1973, p. 103/4. Rorty heeft zich dus niet geheel los kunnen maken van het mechanistische Verlichtingsdenken.

15. 'Heidegger, Kundera...', *ibid*, p. 33.

16. *Ibid*, p. 35.

17. Mede daarom pogen veel liberalen moreel oordelen te diskwalificeren tot moralisme. Als je iemand voor dom uitmaakt die zijn fiets niet op slot zet, ben je een moralist, iemand die van een ontoelaatbare bemoeizuchtigheid blijk geeft. In werkelijkheid is een

moralist een persoon die zich tijdens het oordelen verlaat op conventies of vooroordelen. Hij geeft geen argumenten, doet geen poging te overtuigen.

18. *Contingentie*, *ibid*, p. 83. In een wat helderder moment zegt Rorty gelukkig dat de overtuiging dat ieder mens de kans behoort te krijgen tot zelfontwikkeling 'op niets diepers' is gebaseerd dan op de 'historische feiten' die erop wijzen dat zonder rechtsbescherming mensen hiertoe niet in staat zijn. *ibid*, p. 123.

'zoiets doen wij niet'. Als een immorele handeling door een van ons verricht wordt, houdt zo'n persoon op een van ons te zijn. Hij wordt een *outcast*. Dit etnocentrisme redt Rorty weliswaar van een extreem relativisme, van het geloof dat iedere uitspraak even waardeloos is als een andere, maar er doemen andere problemen op. Zo wordt het menselijk vermogen miskend zich los te maken van de sociale context. De mens zou louter het produkt zijn van de contingente verlangens en overtuigingen die in zijn sociale omgeving in omloop zijn. Maar waarom zou de mens dan nog plannen maken of initiatief nemen, als de afloop van het voorgenomen handelen toch louter toeval is? De mens zou tot machteloosheid zijn veroordeeld.

In feite wreekt zich hier Rorty's zwart-wit denken dat zo kenmerkend is voor zijn tegenstanders, de analytische filosofen. Hij deelt blijkbaar nog altijd hun overspannen verwachtingen. Als moreel oordelen niet perfect mogelijk is, als er geen neutraal terrein gevonden kan worden, dan rest slechts contingentie: toevallig interveniëren en doelloos manipuleren. Door herbeschrijvingen en nieuwe woordverbindingen kunnen we teksten er 'goed laten uitzien'. Cynici zullen deze opvatting van harte verwelkomen, vooral wanneer zij over de middelen beschikken hun vocabulaire op te poetsen en geloofwaardig te laten klinken.¹⁹

Rorty denkt ten onrechte dat zij die criteria ontwerpen direct het verkeerde pad bewandelen dat naar het denken in 'grondslagen' leidt. Criteria hoeven geenszins in een vaste waardenhiërarchie opgesloten te liggen. Bovendien zijn criteria onontbeerlijk om te kunnen kiezen. Hoe te onderscheiden tussen kwaadaardige en goedaardige vormen van etnocentrisme? Hoe kunnen we zonder standaarden wreedheid en vernedering bespreekbaar maken, en hoe kunnen we keuzen maken om nijpende problemen aan te pakken?

Rorty volgt een riskant spoor door het etnocentrisme zoveel invloed toe te schrijven. Niet alleen mist hij het autonome oordeelsvermogen, maar tevens verbindt hij solidariteit aan het wij-gevoel van de gemeenschap. Gelukkig is hij zich bewust van de

donkere zijden van dit type solidariteit.

Feitelijk gezien, zegt hij, hebben we geen andere morele verplichtingen dan de wij-intenties van de gemeenschappen waarmee we ons identificeren. Dit feit treft ons onaangenaam. Immers, het is dubieus bezorgd te zijn om een hopeloos levende landgenoot en tegelijk onverschillig te zijn over iemand in de sloppenwijken van Calcutta. De vloek van dit etnocentrisme kan volgens Rorty worden weggenomen, niet door zich te vereenzelvigen met de 'mensheid' of met alle menselijke wezens, zoals christenen te vergeefs doen, maar door het etnocentrisme te verbreden, door het creëren van een steeds groter en gevarieerder *ethnos*, een 'wij' van mensen die geleerd hebben etnocentrisme te wantrouwen. Met andere woorden, Rorty wil het begrip van 'wij' uitbreiden naar mensen over wie we eerder dachten als 'zij'. We zouden een expansief gevoel van solidariteit kunnen creëren, het besef van 'wij' zover mogelijk uitbreiden. Rorty bespeurt reeds een morele vooruitgang die in die richting wijst: het vermogen om steeds meer traditionele verschillen (van stam, religie, ras, gewoonte en dergelijke) als onbelangrijk te beschouwen, vergeleken met de overeenkomsten die betrekking hebben op pijn en vernedering.

Dit alternatief klinkt wederom elegant maar heeft veel weg van een filosofische kunstgreep. Met de inzet van bescheiden morele deugden probeert hij hetzelfde te bereiken als de veeleisende christelijke ethiek, namelijk het creëren van een zo groot mogelijk 'wij'-gevoel.

Belangrijker is evenwel dat het solidariteitsconcept mager uitvalt. De door Rorty omhelsde morele deugden als opmerken, waarschuwen, begrijpen en erkennen verplichten tot niets.²⁰ Het zijn passieve vaardigheden. Al doen we alle mogelijke moeite ons etnocentrisme te verbreden, we kunnen desondanks sceptisch blijven. Rorty's solidariteit versterkt sympathie, maar laat de mogelijkheid open zich te beperken tot 'gemakkelijk' afwachten. Begrijpen is nog geen verhelpen. Voor actieve hulp zijn sterke identificaties nodig die gevoed worden door concrete gevoelens van betrokkenheid.

Een andere vraag is of de ironicus offerzin kan verinnerlijken. Waarmee moet een ironicus, ie-

19. Zie Richard Bernstein, 'Rorty's Liberal Utopia' in *Social Research*, spring 1990, p. 62.

20. Opvallend is dat Rorty veel waarde toeschrijft aan de deugd van nieuwsgierigheid. Anderen zien in nieuwsgierigheid juist een ondeugd. Zie Gilbert Meilaender, *The Theory and Practice of Virtue*, University of Notre Dame Press 1984, hoofdstuk 6.

mand die zichzelf niet serieus neemt, zich betrokken voelen, zich identificeren? Rorty verwacht dat een gedachte als 'Er moet altijd lijden zijn, dus waarom zouden we dan hen niet laten lijden' moeilijker zal opkomen.²¹ Maar welke garantie is daarvoor? Ik vermoed dat in de lichtzinnige kringen waarmee Rorty zich verwant voelt, deze gedachte veel zal voorkomen, meer dan in bijvoorbeeld theologische kringen. De morele kosten van het scepticisme zijn groter dan hij denkt.

Hoop of wanhoop?

Niettemin is Rorty optimistisch over de morele vooruitgang van 'zijn' liberale samenleving. Hij meent dat de verankering van ironische noties in de bevolking, de algemene adoptie van anti-metafysische opvattingen over moraal, de liberale samenlevingen niet verzwakt maar juist versterkt. Ze hebben een positief effect op humanisering.

Maar tegelijk tempert Rorty dit optimisme. Hij wijst erop dat moderne wereldlijke samenlevingen afhankelijk zijn van redelijk concrete, optimistische en plausibele politieke scenario's, niet van scenario's over verlossing voorbij het graf. "Om de maatschappelijke hoop in stand te houden moeten leden van een dergelijke samenleving in staat zijn zichzelf een verhaal te vertellen over hoe de dingen beter zullen gaan, en geen onoverkomelijke obstakels zien voor het waar worden van dit verhaal."²² Rorty zegt nu dat het sinds de Tweede Wereldoorlog steeds moeilijker is geworden om een dergelijk verhaal te vertellen dat overtuigt. Voor narratief optimisme is geen plaats meer. Of zoals Orwell het formuleerde: 'De democratische vooruitzichten lijken te eindigen in prikkeldraad.' Rorty laat zich meeslepen door dit zwartgallige beeld. "Orwell hielp ons een pessimistische beschrijving van de politieke situatie te formuleren die door een ervaring van nog eens veertig jaren is bevestigd. Dit slechte nieuws blijft het grote, onontkoombare feit van het hedendaagse politieke denken, het feit dat alle liberale scenario's blokkeert."²³

We zitten opgescheept met een uitzichtloos perspectief. Waarom houdt Rorty dan vast aan hoop? Als gefundeerde hoop is uitgesloten, is er immers evenveel reden voor hoop als voor wanhoop.

Liberale scenario's kunnen niet veel voor vrijheid en gelijkheid doen, beaamt Rorty. Maar onze speelse fi-

losoof denkt daarvoor een remedie te hebben: docudrama's, etnografie, het journalistieke verslag en vooral de roman kunnen heel veel doen: aandacht schenken aan de bronnen van wreedheid in onszelf en aan de pijn van degenen die niet onze taal spreken. Romanschrijvers geven ons details over soorten van lijden die onbekenden moeten verduren en dwingen ons er aandacht aan te schenken. Voorts laten zij zien tot wat voor wrede heden wij zelf in staat zijn, waardoor we gedwongen worden ons opnieuw te beschrijven. Om deze redenen heeft de roman, maar ook de film en het televisieprogramma, langzaam maar zeker de preek en de theoretische verhandeling vervangen als de voornaamste dragers van morele vooruitgang.

Wat vermogen fictieve beschrijvingen van leed? Kunnen ze ons alledaagse handelen in morele zin verbeteren? Rorty maakt niet duidelijk waarom het zo belangrijk is kennis te maken met Humbert, O'Brien en andere immorele romanhelden. Zeker, het onthullen van weerzinwekkende praktijken kan gevoelens losmaken bij de lezers, maar hoeft niet noodzakelijk bezinning of goede voornemens te bewerkstelligen. We kunnen ons er ook in verlustigen. Bovendien kan de sterke preoccupatie met de eigen beleevingswereld of de fantasiewereld van de roman juist tot verminderde opmerkzaamheid voor daadwerkelijk onrecht leiden. Zolang Rorty niet aannemelijk maakt wat de morele winst is van het lezen van folterverhalen, ga ik er van uit dat hij – zoals zoveel andere geblaseerde intellectuelen – alleen de prikkeling zoekt.

Kenmerkend voor de roman, verzekert Rorty, is dat ieder mogelijk gezichtspunt kan worden aangenomen. Het potentieel aan herbeschrijvingen is oneindig groot. Rorty drijft dit gegeven weer eens op de spits: "Betekent dit dat de wijsheid van de roman een besef omvat hoe Hitler als juist kan worden gezien en de Joden verkeerd? Ja, ik ben bang dat zij dat kan. Ooit zal iemand een roman schrijven over Hitler die hem zal portretteren zoals hij zichzelf zag, een waardoor de lezers voor een ogenblik zullen voelen dat de arme man onjuist begrepen is. (...) Ooit zal iemand een roman schrijven over Stalin als 'Good Old Uncle Joe'!"²⁴

De roman kan dus misantropische gevoelens opwekken: bepaalde lezers zullen begrip tonen voor de beulen. De roman schept blijkbaar een eigen werkelijkheid voorbij de gewone orde van goed en

21. *Contingentie*, *ibid*, p. 21.

22. *Ibid*, p. 125/6.

23. *Ibid*, p. 230.

24. 'Truth and Freedom', *ibid*, p. 639.

Na deze provocatie spreekt Rorty de hoop uit dat deze romans nog even op zich zullen laten wachten.

kwaad. Wat de morele kracht van fictie verzekert, is daarom een raadsel. Het lijkt me daarom veiliger ons te verlaten op vorming, educatie en, zij het met reserve, theoretische verhandelingen.

Democratisering van ironie

Tenslotte wil ik ingaan op enige vruchtbare aspecten van Rorty's werk. Daartoe behoort de kritiek op wat hij *Leftspeak* noemt, het jargon dat veel linkse theoretici zo onuitstaanbaar maakt, 'een vreselijke, pompeuze en nutteloze mengelmoes van Marx, Adorno, Derrida, Foucault en Lacan.'²⁵ Evenals de oude marxisten scheppen deze theoretici er behagen in de 'onderliggende betekenis' van de bedenksels van hun collega-intellectuelen bloot te leggen. Dat resulteert in "artikelen die ontmaskeringen bieden van de veronderstellingen van eerdere ontmaskeringen van nog eerdere ontmaskeringen". Deze eindeloze, steeds meer gekunstelde ideologiekritiek is volgens Rorty het bewijs van een overtheoretisch en machteloos links. We kunnen wat dit betreft met hem instemmen: ideologische onthullingsijver leidt tot niets. Een fris en onbevangen reformisme is wenselijker.

Daarnaast kritiseert Rorty een ander kenmerk van deze *Lefttalk*: de zwartgallige opinies en de ongeremde drang tot hekelen. Deze neiging komt vaak voort uit het vasthouden aan een zonnig toekomst-project waarvan nog geen enkele voorafschaduw is gesignaleerd. De erkenning dat toekomstige ontwikkelingen volstrekt open zijn, prikkelt daarentegen tot een meer constructieve houding. Dat bekort de waslijst van klachten en doet links de ogen openen voor de geboekte vooruitgang.

Een tweede aanknopingspunt is het publieke wapen van ironie. Zoals opgemerkt is de ironicus geenszins de private persoon waarvoor Rorty hem houdt. Laten we zijn opvatting als volgt herformuleren: zowel in het private leven als in het publieke leven speelt ironie een grotere rol. Moderne westerse mensen beschikken in toenemende mate over de intellectuele distantie en speelsheid die deel uitmaken van de ironische attitude. Zij hebben minder behoefte hun identiteit aan een vaste reeks morele waarden te ontleen. Voor de ware christen of metafysicus moest alle menselijke activiteit, privé of publiek, stichtelijk of zedelijk zijn. Uitzinnig of onzinnig leven was onduldbaar. Moderne personen daarentegen staan meer open voor het experiment, het avontuur en de vrije expressie. Zij schuiven de last van een vreugdeloos en plichtmatig leven van zich af.

Kunnen moderne reformisten deze ironische sensibiliteit benutten en omsmeden tot een potent

politiek wapen? Of blijft ironie een bourgeois-privilege? Volgens Albert Hirschman heeft de 'retoriek van de reactie' dankzij het veelvuldige gebruik van ironie een grote voorsprong op de progressieve overtuigingskunst genomen.²⁶ Zo bleek een term als 'wereldverbeteraar' een bijzonder krachtig middel om progressieve initiatieven te ridiculiseren. Er is dus op het eerste gezicht alle reden om de dodelijke ernst van progressieve betogen af te zwakken en waar mogelijk te vervangen door ironie.

Steeds meer tekenen wijzen erop dat de ironische strategie onder bereik komt van politiek links. Op de eerste plaats laten progressieven zich niet meer leiden door metafysische verhalen over bevrijding en verlossing. Zij ergeren zich aan overladen scenario's en beloften die nooit kunnen worden ingelost. Ook heersen in linkse kringen inmiddels diepe twijfels over wat wetenschappelijke en technologische vooruitgang vermag. Planning en maakbaarheid, de slagwoorden van de architecten der verzorgingsstaat, hebben hun glans verloren. Tenslotte neemt de neiging toe om de bezweringen van tal van machthebbers, ook in eigen geledingen, te wantrouwen.

Maar moeten progressieven zich niet toeleggen op opbouwende activiteiten? Ironiseren is immers een stijl van delegitimering. Ironici als Rorty disocieren, snijden gemeenschappelijke banden door. Hun morele imperatief luidt: gij zult u niet identificeren! Consequente ironici schaden daarom vertrouwensbanden en verspelen *goodwill*. Bovendien doorkruisen zij gemeenschappelijke initiatieven. Dat geeft aan dat ironie eerder tot het ijle domein van Rorty's boekenwereld behoort, en dat ze in de praktijk, als we resultaten willen bereiken en verantwoordelijkheid dragen, slechts in beperkte mate gebruikt kan worden.

Verder moeten we ons afvragen in hoeverre eenieder zich kan bedienen van de ironische methode. Mensen die in beslag worden genomen door zorgen zullen zelden een vrolijk spottende toon aanslaan. Zij kunnen niet voldoende afstand van zichzelf en hun omgeving nemen. Met andere woorden, ironie is een luxe, platvoers gezegd, je moet er geld en een goede gezondheid voor hebben. Zodra rust, zekerheid of vertrouwen op het spel staan, verstomt ironie. Neem bijvoorbeeld Arthur Schopenhauer. Toen zijn kapitaaltje door de revolutie van 1848 in Frankfurt werd bedreigd, maakte hij zich plots niet langer vrolijk over de stomiteiten van het volk. Zijn ironie sloeg om in reactionaire razernij.

Tenslotte kunnen ironici een cynisme ten toon spreiden waarvan de kwetsbaren de dupe kunnen worden. Rorty onderkent dat ironie soms wrede

vormen aanneemt en hierdoor een verdenking op zich laadt. Mensen willen serieus worden genomen terwijl de ironicus hen vertelt dat de taal die zij spreken dwaas is. Die aanspraak, zegt Rorty, heeft iets zeer wreeds. "Want de beste manier om mensen langdurig pijn te doen is ze te vernederen door dingen die voor hen heel erg belangrijk waren te bestempelen als futiel, achterhaald en krachteloos." Anders gezegd, zij die de ironische lach moeten ondergaan, verliezen hun respect. De ironicus die daar voortdurend op uit is, lapt dus Rorty's morele imperatief, vermindering van onbegrip, aan zijn laars.

Om al deze redenen zouden we er verkeerd aan doen uitsluitend op het ironische kompas te varen. Dat geldt zeker voor hervormers. Als hun voorstellen te veel ironie bevatten, kunnen we ons er niet meer in herkennen.

Het ironiseren van de aanspraken der machtigen vormt wellicht een uitweg. Machtigen behoeven minder mededogen. Reputatie en prestige beschermen hen reeds voldoende. Rorty richt zijn ironische pijlen op een geharnaste groep die heel wat polemisch leed kan verdragen: de waarheidsverkondigers. Zouden we de toepassing van ironie niet kunnen uitbreiden tot alle machtige groeperingen, tot de brutalen, de sterken en de slimmen, tot de projectontwikkelaars, de technocraten en media-tycoons? De wanstaltig rijken zouden we, zoals Veblen deed, te kijk kunnen zetten; het tijdverdrijf van de nietsdoende klasse – vrouwen, honden, mode, visites, rijtoeren – is nog altijd even grotesk.

Nu wordt deze vorm van kritiek in veel redactielokalen en vanaf menige universitaire leerstoel met overgave uitgeoefend. Dat kan tot dezelfde arrogantie leiden die de linkse beweging van de jaren zestig en zeventig zo heeft ontsierd. Niet kwetsen, kleineren of leedvermaak vormen het doeleinde, maar mensen aan het denken zetten. Ironie, polemie, komedie en satire zijn daartoe uitermate nuttig: het zijn werktuigen om iets los te maken, te prikkelen of uit te dagen. Op dit punt is de filosofie van Kierkegaard hoogst actueel: de ironicus is in zijn ogen iemand die mensen dwingt notie te nemen van onaangename feiten en hen in een zodanige positie manoeuvreert dat zij moeten kiezen. De ironicus handelt net als Socrates als een morele vroedvrouw,

iemand die oordelen, bekentenissen of beloften ontlokt. Ironie hoeft dus geenszins het immorele taalspel of het estheticistische vermaak te zijn waarvoor Rorty en postmoderne intellectuelen haar houden.²⁸

Besluit

Rorty biedt progressieven weinig bruikbare ideeën. Niettemin schetst hij een raak beeld van het dubbelbewustzijn van post-metafysische mensen: leven in hoop en twijfel tegelijk. De voor- en nadelen van het post-ideologisch tijdperk haalt hij helder voor de geest: ironie is in veel opzichten winst vergeleken met de oude metafysische zekerheden. De publieke verantwoordelijkheid verkeert daarentegen in een armoedige staat.

Rorty's politieke leidmotief is dat morele vooruitgang te danken is aan de toegenomen gevoeligheid voor pijn, niet aan rationeel denken. We zouden daarom de verleiding om te theoretiseren moeten weerstaan. Rorty suggereert dat de rede zich eerder dan het gevoel tot misbruik leent. Dat is zeer onbevredigend. De rede is dan wel geen bron van solidariteit, maar wel van rechtvaardigheid, in het bijzonder van gelijke levenskansen. De erkenning van gelijke kansen rust op een 'context-transcendente' denkactiviteit, dat wil zeggen, op het vermogen ons te verplaatsen in situaties waarin kansarme groepen zich bevinden. In één woord, democratie behoeft vertrouwen in rationaliteit.

Op zijn best is Rorty als uitvinder van uitdagende hypothesen, op zijn slechtst als opgeruimde praatjesmaker die de belangrijke sociale en politieke problemen van onze tijd terzijde laat liggen. Zijn werk is een vreemd samenstel van defensief-liberale halsstarrigheid en van postmoderne speelsheid.²⁹

Rorty speelt graag de clown en de entertainer. Zijn kwinkslagen doen het goed in de wereld van arrivés. Misschien is hij nog het best te typeren als een vrijmoedige *philosophe* die de hogere kringen van opzienbarende gespreksstof voorziet. In de salon van d'Holbach zou hij beschaafde bijval hebben gekregen. En in de boudoir van Madame de Pompadour zou hij de aanwezigen ervan hebben overtuigd dat 'we' in de best mogelijke van alle werelden leven.

25. Thugs and Theorists', *ibid*, p. 570.

26. Albert Hirschman, *The Rhetoric of Reaction; Perversity, Futility and Jeopardy*, Cambridge Mass. 1991, p. 164 e.v.

27. *Contingentie*, p. 130.

28. Zie daarvoor *Political Returns; Irony in Politics and Theory from Plato to the Antinuclear Movement* van John Seery (San Francisco 1990) Seery tracht ironie voor politiek links dienstbaar te maken en beoogt dat ironie en betrokkenheid samenvallen. Ironie overwint het sceptisme.

Trekt de scepticus zich terug, de ironicus poogt door subtiële ongerijmdheden medestanders te vinden.

29. Zie Richard Bernstein, 'One Step Forward, Two Steps Backward. Richard Rorty on Liberal Democracy and Philosophy', in *Political Theory*, vol. 15, november 1987, p. 556.

B O E K E N

Lubberiana

Willem Witteveen bespreekt:
 Ruud Lubbers, *Samen onderweg, Over democratie, christendom en samenleving, economie en internationale vraagstukken; samenstelling en redactie Arendo Joustra en Erik van Venetië, Utrecht: Het Spectrum 1991*

'Samen onderweg' is de titel van deze verzameling geschriften en redevoeringen van Lubbers. Het is een toepasselijke titel, want met deze slogan richt een christen-democratische politicus zich met veel succes tot de eigen achterban en over hun hoofden heen probeert hij velen in de maatschappij aan te spreken. Men leze de gelijknamige redevoering, gehouden bij de viering van het tienjarig bestaan van het CDA maar een politiek programma van brede strekking biedend. Het is ook een kenmerkende titel, omdat de combinatie van de woorden 'samen' en 'onderweg', die elk op zich een neutrale klank hebben, feilloos het unieke taaleigen oproept van de christen-democratische gedachtenwereld, waarvan Lubbers blijkens deze gebundelde teksten een belangrijke vertegenwoordiger is. De leuze 'Voorwaarts kameraden!' betekent ongeveer hetzelfde maar heeft een heel andere klankkleur. Lubbers is zich het retorische belang van het spreken van de juiste taal maar al te goed bewust, zoals blijkt in zijn advies aan katholieke programmakers van de KRO waar hij in 1973 in de Programma Adviesraad zit. 'Men spreekt (in katholieke organisaties) een eigen taal. Het wonderlijke is dat de leden, wanneer ze die "taal" horen, wanneer "die argumenten" gehanteerd worden, veel meer bereid

zijn met bepaalde opvattingen mee te gaan, zelfs als die tegen het eigenbelang indruisen.' (p. 142)

In weerwil van dit gratis retorische advies aan mensen die van het overtuigen van anderen hun beroep maken, staat Lubbers toch niet in de eerste plaats te boek als een politicus die een grote achterban in duidelijke taal aanspreekt. Integendeel, over Lubbers is steevast de klacht te horen dat hij zo'n onduidelijk en onnavolgbaar proza spreekt, waarvoor zelfs een apart woord bestaat, het 'Lubberiaans'. Dit boek maakt in de eerste plaats duidelijk dat er naast de Lubberiaanse Lubbers nog een andere Lubbers bestaat die wel degelijk uitgesproken opvattingen verwoordt over economische en politieke vraagstukken en daarbij steeds een herkenbare christelijke gedachtenwereld bewoont. Veel van de opgenomen teksten waren invloedrijke bijdragen aan de politieke discussie en soms ook aan het breder gevoerde publieke debat. Dat geldt bijvoorbeeld voor zijn gedachten over de overbelaste democratie, sociale vernieuwing, rechtsstaat en samenleving ('Nederland is ziek') en het huis van Europa. In vergelijking tot de wekelijks in krant en televisie politiek manoeuvrerende Lubbers is deze hardop denkende, soms filosoferende Lubbers wat onderbelicht gebleven, ook in de vele stukken die bij zijn tienjarig ambtsjubileum verschenen. De taal van Lubbers is in de eerste plaats het gesproken woord, in vraaggesprekken, onderhandelingen, persconferenties en parlementaire debatten. Zijn geschriften moeten we haast wel in die context benaderen: Lubbers als denker houdt zich schuil achter Lubbers als Lubberiaan.

INHOUD

Lubbers
 Ouderen
 Oost-Europa

B O E K E N

Mistspuit

De Lubberiaanse politicus hanteert trefzeker de mistspuit (het woord is van Marc Chavannes in *NRC Handelsblad*). Voor verhullend en vervagend taalgebruik bestaan uiteenlopende redenen. In het negatieve is verbale mist nuttig om kritiek op het eigen optreden te pareren. Achter een wolk van onbegrijpelijke woorden heeft men ook het excuus om stil te zitten; door de verbale energie lijkt het intussen of er nog wonderwat gebeurt. Positiever is het gebruik van de mistspuit al wanneer door veel open formuleringen politieke compromissen mogelijk zijn. Je kunt je als politicus niet de hele tijd op concrete uitspraken vastleggen; om flexibel op toekomstige ontwikkelingen in te kunnen spelen, is ook speelruimte nodig. Dat wat betreft de door de politicus bewust gekozen verhullende taal. Er is ook taal die voor politici en andere insiders wel duidelijk is, maar voor de meeste mensen niet. Dat is het jargon, van 'taakstellend pad' tot 'hobbelprobleem'. Politiek en bestuur gebruiken een vaak nodeloos gecompliceerd technisch taalgebruik als het over beleidskwesties gaat. Wil je, die vaktal sprekend, ook nog een groter publiek duidelijk maken waar het over gaat dan moet je niet alleen als politicus weten wat men buiten de Haagse kaasstolp voor taal spreekt, je moet ook boven de materie staan. Dat is niet iedere politicus gegeven. Veel politici en bestuurders praten in termen die alleen hun gesprekspartners in de ambtelijke en andere organisaties echt begrijpen.

Je kunt je deze varianten van het Lubberiaans alleen veroorloven als het grote publiek er niet

toe doet, als je alleen de taal hoeft te spreken van een of meer kleine groepen. Alles bij elkaar genomen schuilt er zo een Lubbers in elke politicus en is Lubbers niet de meest Lubberiaanse spreker. Als het erom gaat kritiek te pareren is hij in zijn machtspositie als minister-president heel goed in staat duidelijk te zijn; vroeger, als fractievoorzitter van het CDA was dat anders. De kunst van de open formulering die compromissen mogelijk maakt en flexibiliteit uitdrukt is bij hem een principiële keuze, een levenshouding die uit zijn verwerping van gesloten ideologieën voortkomt en uit zijn bewondering voor het op de toekomst gerichte, evolutionaire denken van Teilhard de Chardin (een van de meest aangehaalde personen in deze teksten). Maar gaat het om jargon dan is er bij Lubbers geen sprake van dat hij niet weet waar het begint en ophoudt. Zijn keuze voor gespecialiseerde taal berust op superieure kennis van de meest uiteenlopende onderwerpen; van intellectuele luiheid geen spoor. Lubbers praat niemand na maar past soepel nieuwe begrippen in zijn denkraam in. Als je de teksten uit de bundel op vocabulaire bekijkt is er een grote continuïteit te zien. De termen die met het 'samen onderweg' verband houden (zoals verantwoordelijkheid, dialoog, rentmeesterschap) zitten er al vroeg in; daar komen wel eigentijdse woorden bij als 'burgeres', maar dat zijn toch geen wezenlijke toevoegingen aan de terminologie.

Hoe makkelijk Lubbers van het ene naar het andere register kan overgaan blijkt wel uit een toespraak ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het Humanistisch Verbond. De bijdrage

die hij daar heeft voorbereid, is duidelijk gericht op communicatie met niet-christenen aan wie hij overigens de boodschap heeft dat zij zich, als ze waarlijk humanisten zijn, samen met christenen inzetten tegen het nihilisme. Naast Teilhard de Chardin komt nu ook een boeddhistische auteur aan de orde. Van de humanisten verwacht Lubbers een louterend tegenwicht tegen het te grote individualisme bij de liberalen en de te materialistische instelling bij de sociaal-democraten. Is er ook een humanistische boodschap voor de christen-democraten? Nu wordt het even mistig: zolang de antithese voortduurt, zwijgt Lubbers daar liever over maar wil wel kwijt dat 'we beter aan elkaar problemen (kunnen) hebben dan dat we langs elkaar heen zouden gaan'. Het blijkt de opmaat tot een afwijking van zijn tekst. Vlak voor hij zijn rede uitspreekt, is de euthanasiekwestie ter sprake gekomen en daar moet hij eigenlijk wel op ingaan. Het is een netelig moment om dat te doen want het CDA wijst euthanasie af en voert in het kabinet met de PvdA en onder druk van het initiatiefwetsvoorstel van D66 allerlei verdragende tactieken uit. Lubbers spreekt plotseling vloeiend Lubberiaans. Na een ten eerste en ten tweede, vol met verantwoordelijkheid zus en zo, geeft hij de politieke boodschap dat de regering de behandeling van het initiatiefwetsontwerp niet zal afwachten maar met een eigen wetsvoorstel zal komen. Of misschien moet er nog eens goed worden nagedacht en is het beter als er helemaal geen wetgeving komt. Moet een meerderheid in de Tweede Kamer (de niet-christelijke partijen die zich lijken te kunnen vinden in het

B O E K E N

voorstel van D66) zo het onder-spit delven?, vraagt Lubbers zich af.

'Nee, natuurlijk niet. Het betekent wel dat er dan een afweging moet plaatsvinden in de regering, of ze zich schikt in dat oordeel gegeven de stand van zaken, of dat zij meent dat het niet met haar verantwoordelijkheid correspondeert. Ik houd staande dat het dan een zaak van zuiverheid is om die opvatting tijdig weer te geven. Wel in zuiverheid natuurlijk. Dat betekent dat men nooit uit moet sluiten dat er – en dat kan ook bij ministers – een proces van ontwikkeling in het denken gaat plaatsvinden, nadere revisie, nadere adviezen ... misschien zit er toch iets in, misschien is dit toch te doen. Maar, indien men gesteld voor de vraag, bij een behandeling in de Kamer zou zeggen: wij weten het nog niet, dan geloof ik niet dat men de goede wetgeving dient. Men kan natuurlijk zeggen bij een bepaald technisch onderwerp: we zien het eens even aan, maar dat kan men in rede de euthanasie niet noemen. Ik vind dus dat de regering open kaart moet spelen en niet alleen in de adviseerende zin, maar ook in de politieke zin moet stellen waar ze staat. Dit kan leiden tot een vertrouwenscrisis tussen regering en parlement. Dat kan op verschillende manieren gebeuren. Uiteindelijk maakt het parlement dat uit, door dat zo vast te stellen.'

Zo duikt er tussen het zorgvuldig geformuleerde proza van de redevoeringen opeens een authentiek fragment gesproken Lubberiaans op. Lubbers slaagt erin met zijn buigzame formuleringen alles open te houden, toch het initiatief wetsvoorstel te be-

strijden, met een kabinetscrisis te dreigen en tot prudentie te manen. Maar als je deze zinnen gaat samenvatten, blijft er niet veel van over.

Machtspositie

Sinds Lubbers de overstap maakte van fractievoorzitter van het CDA naar premier is zijn taalgebruik minder verhullend geworden. Vanuit de nieuwe machtspositie was het ook minder van belang om strijdende fractieleden of rivaliserende woordvoerders op een lijn te houden. Het constructieve, boodschapperige van Lubbers taal, dat er blijkens de teksten in dit boek altijd al inzat, komt nu vaker in grote redevoeringen maar ook in parlementaire debatten naar voren. Als je een aantal van deze teksten achter elkaar leest, valt pas goed op hoe knap Lubbers economische en politieke onderwerpen in zijn levensbeschouwing weet te integreren. Wat kenmerkend is voor zijn praktische stijl van politiek bedrijven – zo goed op de hoogte zijn dat het mogelijk is tussen verschillende standpunten te bemiddelen en een resultaat te bereiken dat gestuurd wordt door een zelfgemaakte analyse van het probleem – komt ook duidelijk in de geschreven teksten naar voren: nieuwe uitdagingen voegen zich door grondige analyse in de vaste patronen van het christen-democratische denken.

Dat blijkt niet alleen uit de toespraken die in het publieke debat indruk gemaakt hebben over de rechtsstaat en over de Europese eenwording. Duidelijker nog blijkt het uit het op een forse afstand van het huidige semi-commerciële omroepbestel geschreven en aan het begin van deze

bespreking al aangehaalde stuk over de koers van de KRO als katholieke organisatie. Het is de tijd waarin het woord maatschappij, zoals Lubbers treffend opmerkt, geen goede klank heeft. 'Wij denken daarbij vaak onmiddellijk aan de mens die beknelde is geraakt in allerlei ondoorzichtige maatschappelijke structuren en daardoor vervreemd van zichzelf.' Een echt thema van de jaren 70. Het vanzelfsprekende uitgangspunt is dat de KRO een functie heeft bij het veranderen van maatschappelijke structuren en zich daarbij onder meer kan laten inspireren door de christelijke (bevrijdings)theologie. Voordat Lubbers de katholieke radio- en televisiemakers zijn interpretatie van Teilhard de Chardin zal voorhouden, vindt hij het eerst nodig een gedegen sociologische analyse te maken van het 'functioneren van de maatschappij'. Hierbij sluit hij zich met kennelijke instemming aan bij de opvatting van Marcuse over repressieve tolerantie. 'De verdienste van Marcuse is geweest dat hij liet zien hoe moeilijk het is van binnen uit een maatschappij steeds weer fundamenteel te hervormen.' Niet minder dan dat is de opdracht: ervoor zorgen dat mensen zich in de 'macrostructuren' van de maatschappij vrij kunnen ontwikkelen, terwijl die structuren noodzakelijkerwijs conformisme en dwang met zich meebrengen en zelf onder invloed van allerlei factoren veranderen. Moet men het hebben van mentaliteitswijziging of is dit een illusie omdat de 'marge die de mens en de mensheid hebben om zelf vrij maatschappij en maatschappelijke structuren te bepalen, vrijwel nihil is'?

B O E K E N

Revolutionair

Karakteristiek is de volgende stap. 'Het gaat niet aan een keuze te maken tussen deze twee visies. Beide hebben hun betekenis.' Het zou als motto boven veel van Lubbers redevoeringen kunnen staan. Het weigeren te kiezen treft de gesloten systemen van de ideologie, waar Lubbers zich van afwendt. Hij prefereert een ideële visie, 'waarbij het accent bij dit laatste begrip ligt op het pogen een coherente visie van maatschappelijke verantwoordelijkheid te geven zonder de dialoog met andersdenkenden uit te sluiten en met een oproep tot kritische inzet van iedere persoon.' Lubbers eist dus nogal wat van de makers van radio- en televisieprogramma's. Omdat informatie uit zichzelf polariserend en tegenstellingen versterkend werkt, is het juist nodig informatie zo te geven dat 'structuren niet zozeer veroordeeld worden' als wel individuen worden opgeroepen de structuren zo kritisch te benaderen 'dat zij blijvend opengeboken worden'. Het klinkt allemaal bijzonder revolutionair en zelfs dat beladen woord gaat Lubbers niet uit de weg. De 'blijde boodschap' (van het Evangelie) is een 'bevrijdende boodschap'. 'Mens en mensheid blijven op weg; wij moeten bezig blijven met de ker-

stening van de mens en de maatschappij; dit is ten opzichte van iedere concrete mens en concrete maatschappelijke structuur een revolutionaire opstelling.'

Van deze radicale preek lijkt het een enorme stap naar het behoedzame pragmatisme van het nieuwe Europa, de soberheid bij het door wetgeving inrichten van de maatschappij, de strengheid van het handhaven van het recht of de rekenkunst van de sociale vernieuwing. Maar de continuïteit is treffend. Nog steeds klinkt het 'samen onderweg' en, al is het doel niet meer zo duidelijk het kerstenen van de mens of het permanent openbreken van instituties maar het opwekken tot burgerzin en het voorzichtig sleutelen aan Europese structuren, Lubbers houdt een evolutionaire visie op mens en maatschappij. Omdat hij altijd bereid is onderweg zijn analyses te maken en bij te stellen, maakt zijn denken een minder ideologische indruk dan dat van de makers van het CDA-werkstuk *Publieke gerechtigheid*, maar een zwakgebod lijkt mij zo'n analytische inslag allerminst. Lubbers heeft meer oog voor de snelle veranderingen die zich in een interdependente wereld voordoen. Het bereiken van een einddoel is bij hem minder belangrijk, het middenveld is niet heilig, hij heeft

niet de overmoed om te zeggen dat een christelijke politieke visie altijd het laatste woord moet hebben. Hij zoekt dan ook onverminderd de dialoog. In 'Samen onderweg' uit 1990 is dat een 'dialoog geworden met de geschiedenis en een dialoog met de werkelijkheid'. De slotwoorden luiden, met Schillebeeckx: 'Mensen vormen de woorden in Gods verhaal. Daar ligt onze opdracht.'

In de regeringsverklaring van het kabinet Lubbers III is daar een dialoogvariant van te vinden: 'Mensen vormen de woorden in het verhaal van de geschiedenis; anderen zullen zeggen in Gods verhaal'. Aan die fraaie tekst is een klein politiek conflict voorafgegaan met de PvdA-bewindslieden die dit te christelijk vonden klinken. Lubbers heeft er, heel soepel, een quasi-marxistische verwijzing naar de geschiedenis in verwerkt. Immer compromisbereid. Maar nu we zijn redevoeringen er op na lezen past die verwijzing naar het dialectische proces van de geschiedenis uitstekend in zijn eigen christelijke filosofie. Bij Lubbers heeft het compromis een richting: samen onderweg.

WILLEM WITTEVEEN

B O E K E N

Een sombere voor-
spelling

H. Verwey-Jonker bespreekt:

J.M. Timmermans, *Rapportage Ouderen*
Sociaal en Cultureel Planbureau,
Rijswijk, september 1992

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is – bij wijze van proef – begonnen met een nieuwe serie publikaties, die het 'Doelgroepenrapportage' noemt. Het rapport *Rapportage Ouderen* is daarvan het eerste. Dergelijke rapporten over jeugdigen, gehandicapten en etnische minderheden zullen volgen. Het is de bedoeling dat deze rapportages regelmatig zullen blijven verschijnen, zodat trends op den duur zichtbaar zullen zijn.

Met het oog daarop is ook gekozen voor een tweedelige opzet: eerst is een aantal relevante gegevens die op de groep betrekking hebben bijeen gebracht en vervolgens worden een aantal beleidsvoornemens besproken, die invloed zullen hebben op de situatie en die invloed wordt zo goed mogelijk berekend. In dit rapport komen aan de orde de plannen voor substitutie en de zorg voor ouderen (zeg maar vervanging van institutionele zorg door thuiszorg), het plan-Simons, de nieuwe voorstellen voor de aaw en de vut-regeling.

De gegevens uit het eerste – statistische – deel waren groten-deels al bekend. (Er is slechts één nieuw onderzoek op verzoek van het scp voor dit rapport verricht), maar het is natuurlijk prettig om ze allemaal bij elkaar te hebben. Het is dan ook moeilijk om leemten te onderkennen. Zo zou ik het prettig vinden als niet alleen de

opleidingen bekend zouden zijn, maar ook de vroegere en huidige beroepen. Ook een uitsplitsing van de gegevens over de gezondheidstoestand naar huishoudelijke en financiële situatie, zou – dunkt mij – nuttig kunnen zijn.

Desondanks heb ik heel veel waardering voor publikatie met name ook voor het tweede deel, waarin de auteur geprobeerd heeft op zorgvuldige wijze de consequenties te berekenen, die de verschillende beleidsvoornemens, die nu in discussie zijn, zullen hebben voor de groep ouderen in de samenleving. Hij spaart daarbij de kritiek niet en wijst op nadelen en voordelen voor onderscheiden groepen. Het plan Simons – is zijn voorlopige conclusie – zal financieel voor ouderen iets gunstiger uitvallen dan de huidige situatie, maar de wijzigingen in de aaw zullen voor de groep beneden de 65 nadelig zijn.

Een conclusie die ik zelf uit de hier gepubliceerde gegevens meen te kunnen trekken, komt in de publikatie niet aan bod. Toch wil ik ze hier trekken omdat ik geloof, dat er een duidelijke trend aan het opkomen is, die wel eens verstrekkende en schadelijke aspecten zou kunnen gaan vertonen. Ik bedoel de trend naar particularisering van de verzorging van ouderen.

Symptomen daarvan vind ik op pag. 19 van dit rapport, waar te zien is, dat op het platteland een veel groter aantal ouderen bij de kinderen inwoont dan in de steden, op pag. 22, waar blijkt dat het besteedbaar inkomen van collectief gehuisvesten veel lager is dan van de zelfstandig wonenden en op pag. 34, waar is berekend dat de huishoudelijke verzorging van de oudste leeftijdsgroep (bo-

ven 75 jaar) in 34 procent van de gevallen verricht wordt door particuliere of informele hulpverleners en slechts in 20 procent door de (officieel) professionele thuis-hulp. Het is jammer dat de categorie informeel of particulier niet kon worden uitgesplitst naar betaald of onbetaald, maar in ieder geval bestaat die groep van hulpverleners uit mensen (meestal zijn het hulpverleners) die zich niet bevinden in het normale arbeidsproces en die niet verzekerd zijn, geen pensioenpremie betalen en meestal ook geen belasting. Ik heb al eens eerder (in een artikel in *Vrij Nederland* van 13 juni 1992) gewaarschuwd voor de groei van dit 'grijze circuit', dat onder andere door beleid van overheid en ondernemers in stand gehouden wordt (met name door de arbeidsbureaus, die vrouwen boven de 40 'niet meer bemiddelbaar' achten en door de gewoonte om gediplomeerde verpleegkundigen te ontslaan voor (goedkope) leerlingen. De hier gepresenteerde cijfers tonen aan, dat ook de vraag naar dit soort arbeidskrachten toeneemt door ingrijpen van de beleidsmakers. Iemand, die hoort dat hij in een verzorgingshuis voor een enkele kamer per maand f4000,- zal moeten betalen gaat nl. rekenen en ziet dan, dat hij met het aanhouden van zijn ruime flat, maaltijden van een cateringbedrijf en particuliere huishoudelijke hulp een stuk beter af is en meestal zijn vermogen niet zal hoeven aan te spreken. Dat laatste is in het bijzonder van belang op het platteland. Boeren hebben namelijk dikwijls een groot vermogen, belegd in landerijen en een boerenbedrijf. Zij willen dat graag aan één van hun kinderen nalaten en hebben dan

B O E K E N

meestal al lang van tevoren uitkeringen gedaan (bijvoorbeeld voor opleidingen) aan hun andere kinderen. De 'vermogenstoets' bij een eventuele opname in een verzorgingstehuis verstoort die eerder gemaakte plannen en men zoekt dus naar andere oplossingen – die soms voor de ouderen niet zo prettig uitvallen.

Invoering van die vermogenstoets voor verpleeghuizen en voor de thuiszorg zal die tendens natuurlijk nog versterken en het gemiddelde besteedbare inkomen

van tehuisbewoners nog doen dalen. Er zullen minder professionele krachten worden aangesteld en meer vrouwen in particuliere functies gaan werken. Dat is nadelig voor de schatkist, omdat die geen premies en belasting van hen ontvangt, maar vooral ook op den duur voor die vrouwen zelf. Zij zullen in de toekomst de groep van arme oude vrouwen vormen zonder eigen pensioenen, die nu al aanwezig is maar stellig door de vergrijzing nog sterk zal toenemen. Als wij er niet in slagen deze

trend een halt toe te roepen, zit de maatschappij over dertig jaar met dit probleem.

Volgende rapporten in deze serie zullen aantonen of ik gelijk heb met deze nogal sombere voorspelling. In elk geval moeten we er het SCP dankbaar voor zijn, dat ze ons confronteert met deze en dergelijke feiten.

H. VERWEY - JONKER
*Sociologe, oud-voorzitter van het
Curatorium van de WBS*

Oost-Europa en de sociaal-democratie

R.H. Serry bespreekt:

Oost-Europa en de sociaal-democratie. Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme. Onder redactie van: M. Krop e.a., De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting: Amsterdam, 1992.

Waarom het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme uitgerekend aan 'Oost-Europa en de sociaal-democratie' is gewijd, zal wel toeval geweest zijn. In elk geval blijkt dat de sociaal-democratische ervaring met het 'socialisme' dat tot voor kort 'reëel' in dit deel van de wereld bestond, weinig gelukkig is geweest. Sociaal-democratische bewegingen werden in Oost-Europa zelf ofwel geliquideerd, ofwel tot een 'onheilige alliantie' gedwongen met de aanhangers van Lenin, die meenden de geschiedenis aan hun kant te hebben en de twijfelende sociaal-democraten vaak nog meer verachtten dan de gehate 'klassevijand'. In West-Europa

hadden de sociaal-democratische partijen, waaronder de PvdA, het soms te kwaad met zichzelf om tot een consistente politiek jegens de ideologische rivalen in Oost-Europa te komen. Zoals in de inleiding van het Jaarboek wordt opgemerkt, stond de eigen sociaal-democratische identiteit ter discussie: 'Ging het in de Sovjetunie (en later in Oost-Europa) om een geestverwant sociaal experiment, al viel het nodige op de democratische vormgeving af te dingen? Of is het communisme – door zijn totale greep op mens, staat en samenleving – juist een omkering van alles waar het socialistische vrijheidsideaal voor stond?'

De verdienste van dit Jaarboek is dat de 'onvermijdelijke schommelingen' in deze kwestie van identiteit binnen de PvdA duidelijk aan de oppervlakte zijn gebracht. Jacques Neeven en Wouter Gortzak werpen een boeiende terugblik op respectievelijk de periode na de Tweede Wereldoorlog, toen de zogenaamde Koude Oorlog begon, en de hoogtijdagen van de zogenaamde De-

tente tussen Oost en West aan het eind van de zestiger- en in de zeventiger jaren. Gortzaks bijdrage is extra pikant omdat hij de feile discussies binnen de PvdA over erkenning van de DDR mede bekijkt door de bril van de Oostduitse communistische machthebbers, waartoe onderzoek in de SED-archieven hem in staat stelde. Voorts beschrijft Ger Verrips mede aan de hand van CPN-archieven de moeilijke verhoudingen tussen de Nederlandse sociaal-democraten en communisten, die reeds in het 'waterscheidingsjaar' 1948 tot diepe wedzijdse vervreemding leidden. Men treft in deze terugblikken uitersten aan van 'begrip en schuimbekkende haat' als enerzijds de uitspraak van Jan Nagel uit 1975 over de historische gerechtvaardigdheid van de Berlijnse muur, en anderzijds het felle verzet van Jacques de Kadt tegen welke toenadering dan ook tot het Sovjetsysteem dat evenveel met socialisme gemeen had als 'een stelsel dat grond en produktiemiddelen aan de hoogst aangeslagenen in de be-

B O E K E N

lasting, aan de roodharigen of aan allen wier naam met een T begint zou willen geven'.

Neeven brengt in herinnering dat er in 1957 een fundamentele discussie werd gevoerd rond een artikel in *Socialisme en Democratie* van de hand van de econoom en alom gerespecteerde partijgenoot Jan Tinbergen. Hij verkondigde wat later de theorie van 'convergentie' van beide systemen zou gaan heten: een toenadering tussen kapitalisme en communisme was wenselijk en zelfs noodzaak geworden, omdat een kernoorlog de vernietiging van beide zou betekenen. Tinbergen vroeg ook om meer aandacht voor het armoedeprobleem in de Derde Wereld dat een belangrijke voedingsbodan was van het communisme. Het bracht hem er toe een verandering in houding jegens de communisten te bepleiten, zonder daarbij de opvattingen over wat menselijk is en wat niet op te geven. 'Met name zullen wij een ongeëmotioneerde discussie moeten bevorderen over de resultaten van de communistische en niet-communistische regimes, en pogingen moeten steunen om minder in zwart en wit te redeneren dan... zij.'

Dit artikel bracht de PvdA intern danig in beroering en zelfs in verlegenheid, toen in *Komoenist*, het theoretisch orgaan van de CPSU, een positieve reactie op het betoog van Tinbergen verscheen. Het Partijbestuur ontving zelfs een door Chroesjtsjov ondertekende brief van het Centraal Comité, waarin werd voorgesteld dat beide partijen over de Amerikaanse politiek in het Midden-Oosten (sic!) van gedachten zouden wisselen. Op voor de PvdA

typische wijze werden de gebleken interne verschillen van inzicht vervolgens toegedekt door een aantal discussiebijeenkomsten en een compromis in het nieuwe beginselprogramma van 1959, waarin volgens De Kadt een poging was gedaan tot 'het verzoenen van het onverzoenlijke'. Ook Neeven komt tot de conclusie dat de PvdA niet in staat bleek te zijn een antwoord te geven op de problemen waarvoor zij zich zag gesteld. De in wezen gespleten identiteit heeft de partij ook later weer parten gespeeld in bijvoorbeeld de discussie rond plaatsing van de kruisraketten in Nederland.

Hierbij dient wel de kanttekening te worden geplaatst dat het andere sociaal-democratische partijen in West-Europa niet veel beter is vergaan. Men had nu eenmaal veel liever een 'brug' tussen kapitalisme en socialisme willen zijn dan 'bruggehoofd' in het Oost-West conflict, zoals de inleiders van het Jaarboek opmerken. Het is uiteraard van kardinaal belang geweest dat de sociaal-democratie massaal gekozen heeft voor verdediging van vrijheid en democratie in het Westen en voor een bondgenootschap met de Verenigde Staten, toen Stalins bedoelingen (bijvoorbeeld communistische machtsgreep in Praag in 1948) maar al te duidelijk werden. Maar mede door haar interne gespletenheid waar het de beoordeling van de communistische systemen betrof is de sociaal-democratische houding in het Oost-West conflict verder nogal dubbelzinnig gebleven en lijkt haar invloed op de uitkomst ervan ook beperkt te zijn geweest met wellicht een belangrijke uitzondering. In de inleiding van het Jaarboek wordt m.i. terecht op-

gemerkt dat de 'Ostpolitiek' van de SPD/FDP regering van Willy Brandt een belangrijke wegbereider is geweest van het Slotakkoord van Helsinki in 1975. Het Helsinki-proces heeft vervolgens stellig bijgedragen tot de uiteindelijke deconfiture van het communisme, waarvan de vele gebreken en het onvermogen om economisch met de westerse kapitalistische systemen te kunnen wedijveren, steeds pijnlijker werden aangetoond. Zo leidde de door de SPD voorgestane aanpak van 'Wandel durch Annäherung' (Egon Bahr) uiteindelijk niet tot convergentie, maar tot de ontmanteling van het communisme. Niemand en zeker niet de sociaal-democraten hadden deze totaal onverwachte ontknoping van het Oost-West conflict voorzien. Ongetwijfeld had Gorbatsjov met zijn 'glasnost' en perestrojka niet de val van het communisme, maar een vorm van convergentie voor ogen. Het is volgens de inleiders 'de misrekening van de eeuw' geweest.

Sociaal-democratie

In het Jaarboek wordt ook vooruitgeblikt op de 'geheel nieuwe uitdaging' waarvoor de sociaal-democratie zich thans in Oost-Europa gesteld ziet. Dat haar aanwezigheid niet vanzelf spreekt, zoals de inleiders opmerken, is reeds gebleken tijdens de eerste vrije verkiezingen, die voor de meeste heropgerichte sociaal-democratische partijen nogal rampzalig zijn verlopen. Uit het nuttige overzicht van Alan J. Day en Berend Jan van den Boomen, die een poging hebben gedaan de sociaal-democratie in Oost-Europa in kaart te brengen, blijkt dat vele heropgerichte en zichzelf als

B O E K E N

sociaal-democratisch afficherende partijen vaak niet eens de kiesdrempel hebben gehaald. Day en Van den Boomen waarschuwen terecht dat de nieuwe politieke verhoudingen in Oost-Europa en vooral in de nieuwe gos-republieken nog nauwelijks zijn uitgekristalliseerd. Zij gaan daarom uit van een losse driedeling, waarin naast de hierboven reeds genoemde categorie (merendeels reeds lid of kandidaat-lid van de Socialistische Internationale) ook partijen in het overzicht zijn opgenomen, waarin een sociaal-democratische tendens duidelijk herkenbaar is, alsmede enkele voormalige communistische partijen, 'waarvan kan worden aangenomen dat zij zich op geloofwaardige wijze aan hun verleden hebben ontworsteld en zich het democratisch-socialisme hebben eigen gemaakt'. In de tweede categorie gaat het vaak om anti-communistische platformbewegingen, waarin ook als sociaal-democratisch aan te merken groeperingen actief zijn en waarvan de politieke richting in de huidige overgangsfase nog ter discussie staat. Bij de derde categorie is grote voorzichtigheid geboden, zo waarschuwen Day en Van den Boomen: weliswaar hebben vrijwel alle voormalige communistische partijen zich inmiddels tot 'socialistische' partijen omgedoopt, maar 'vastgesteld moet worden dat nog geen van hen zich op ondubbelzinnige wijze en onomkeerbare wijze in deze zin heeft hervormd'. Ze zijn dan ook nog niet erkend door de Socialistische Internationale en er wordt 'terughoudend' omgesprongen met informele contacten, zo ze niet volledig worden vermeden. In het overzicht zijn alleen enkele

partijen in Centraal-Europese landen, zoals de Hongaarse Socialistische Partij onder leiding van Gyula Horn (eerste regerende CP die het communisme afzwoer) opgenomen.

De macht van oude communistische gewoonten is ongetwijfeld nog groot en daarom lijkt terughoudendheid inderdaad geboden. Toch vraag ik me af of het wel juist is deze uit de oude communistische structuren voortgekomen partijen, die vaak nog over aanzienlijke electorale aanhang blijken te beschikken, links te laten liggen. In de huidige kritieke situatie in de meeste Oosteuropese landen spelen zij doorgaans een belangrijkere rol dan de heropgerichte sociaal-democratische splinterpartijen. In Litouwen is de socialistische partij zelfs alweer langs democratische weg aan de macht gekomen. Gezien de dramatische economische situatie in vele andere Oosteuropese en gos-republieken is een herhaling van dit verschijnsel verre van denkbeeldig. Is hier voor de Westerse sociaal-democratie geen taak weggelegd om voormalige communistische partijen die in vrije verkiezingen democratische legitimiteit herwonnen hebben, juist wel een kritische hand te reiken bij hun zoektocht naar een nieuwe democratisch-socialistische weg in Oost-Europa? Het democratische hervormingsproces in Oost-Europa lijkt daarmee meer gediend dan dat de oude scheidslijnen binnen de socialistische familie gecontinueerd worden.

Zelfbeschikking?

Veel stof tot nadenken gaf mij het artikel van de Leidse politicoloog Hans Daalder, dat in dit Jaarboek

een wat aparte plaats inneemt. Niet de rol van de sociaal-democratie staat hier ter discussie, maar de mogelijkheden en moeilijkheden voor duurzame democratische ontwikkelingen in Centraal- en Oost-Europa, waarbij de schrijver op voorhand te kennen geeft niet optimistisch te zijn. En inderdaad leidt zijn voortreffelijke analyse tot de conclusie dat de nieuwe hervormingsgezinde regeringen in deze regio voor een Herculestaak staan. In dit bestek kan ik slechts enkele van de door hem besproken problemen aanstippen. Allereerst geldt dat de territoriale integriteit van vele voormalige communistische landen ter discussie staat met uiteraard Joegoslavië als meest afschrikwekkend voorbeeld. Het tot voor kort zo sacrosancte zelfbeschikkingsrecht van volkeren blijkt in Centraal- en Oost-Europa tot resultaat te hebben dat 'de machtigste etnische groep in naam van de veronderstelde eigen 'natie' alle rechten aan in hetzelfde gebied wonende minderheden onttrekt, hen tot minderwaardigen bestempelt, en als logisch extreem tot genocide kan overgaan'. Daalder wijst erop dat waar geen sprake is van een door allen aanvaarde politieke eenheid, de meest elementaire basis voor een duurzame democratische ontwikkeling ontbreekt. Het wordt m.i. hoog tijd dat de internationale gemeenschap (in VN- of CVSE-verband?) zich herbezint op de geldigheid van zelfbeschikking in situaties waarin verschillende volkeren binnen een bepaald territoir leven. Het kan nooit de bedoeling geweest zijn dat eenzijdige toepassing van dit beginsel tot ontzegging van gelijke, democratische rechten voor alle groepen

B O E K E N

en burgers binnen een bepaalde staatkundige eenheid leidt.

Daalder waarschuwt bovendien dat de roep om 'liberalisatie', om een 'terugdringen van de staat' in een situatie waarin tallozen nog van de staat afhankelijk zijn, in feite neerkomt op 'het aan het lot overlaten van velen, zonder enige garanties voor het behoud van rechtsposities of zekerheden in een buiten de staat om behoorlijk functionerende 'civil society'. Vergeten wordt de les van het Westen dat 'zelfs een stelsel van vergaand laissez faire bij uitstek een effectieve rechtsorde vereist en, ongeacht ideologische beweringen in tegengestelde zin, de rol van de overheid wetmatig in omvang toeneemt naarmate de economische ontwikkeling vordert'.

Natuurlijk zijn pijnlijke, structurele ingrepen noodzakelijk om de failliete socialistische planeconomieën om te vormen tot vrije marktsystemen. Maar toch raakt Daalder hier m.i. de kern van de sociaal-economische kwestie in de voormalige communistische landen en zouden ook Westerse raadgevers, zoals het IMF, zich zijn waarschuwingen moeten aantrekken. Hoe reëel het probleem van de verpaupering is, daarvoor hoeft men slechts in Moskou of Kiev de lange rijen gepensioneerden en andere burgers op straat te zien die niet meer van hun inkomen of uitkering kunnen rondkomen en hun laatste bezittingen proberen te verkopen. Deze men-

sen hadden het onder het communisme evenmin breed, maar hun positie is in de tijd van de hervormingen wel degelijk verslechterd. Indien zij ook de hoop op betere tijden verliezen, dan breken er moeilijke tijden aan voor de hervormingsgezinde regeringen. Reeds nu is in Oost-Europa een tendens waarneembaar dat de 'shock therapy' benadering verlaten wordt voor een proces van meer geleidelijke economische hervormingen, waarin ook plaats moet zijn voor een sociaal vangnet om de gevolgen voor de economisch zwakkeren op te vangen.

Het bovenstaande geldt met name voor de nieuwe GOS-staten, die meer dan 70 jaar lang onder communisme geleefd hebben. Het is een illusie te denken dat deze landen volgens Westerse economische inzichten en recepten snel om te vormen zouden zijn tot democratieën en markteconomieën. Wellicht met uitzondering van de Russische Federatie blijft de omvang van de Westerse economische en financiële hulp ook ver achter bij de verwachtingen. Indien het Westen de GOS-republieken de eigen economische maat blijft opnemen zonder zelf over de brug te komen met veel grotere hulpinspanningen, dan lijkt het gevaar allerminst denkbeeldig dat de hervormers zullen stuklopen op de hardnekkige economische realiteiten en communistische ressentimenten in deze landen. Aangezien een veel grotere Westerse hulpin-

spanning gezien de eigen problemen nauwelijks reëel lijkt, valt m.i. dan ook veel te zeggen voor een geleidelijker proces van hervormingen met meer aandacht voor de sociale gevolgen, waarbij overigens het einddoel wel de vrije markt dient te blijven. Een opdracht waarin de sociaal-democratie zich zeer wel zou kunnen terugvinden, dunkt mij; ik beschouw het daarom als een gemis dat in het Jaarboek niet nader is ingegaan op de sociaal-economische problematiek in Oost-Europa.

Tenslotte mag de bijdrage van de historicus Jos Perry niet onvermeld blijven, die een goede traditie van het Jaarboek voortzet door een prominente Nederlandse sociaal-democraat, Willem Hubert Vliegen (1862-1947), te portretteren. Afgezet tegen meer charismatische figuren als Domela Nieuwenhuis, Troelstra, Stenhuis en Vorrink, komt Vliegen meer over als de typische 'apparatsjik' (hier bedoeld in de goede zin van het woord), die de moeizaam opgebouwde en kwetsbare organisaties van de sociaal-democratie in het oog hield. Perry's bijdrage is nog maar het veelbelovende begin van een biografie over Vliegen, die hij later hoopt uit te geven.

R. H. SERRY

*Nederlands Ambassadeur te Kiev,
Oekraïne.*

Een rood woord 2

EUROPA

boven de heuvels die Europa's vlakten kronen
 zijn eens de valken van een handschoen opgevlogen
 terwijl de voiles voor het kijkgat bij de tinnen
 als fuiken stonden in het blikveld van beminden

nooit zag een jaar de eeuw die langs haar dagen daalde
 zoals de vogels velden zagen rondom transen
 toen de wreedheid tederheid liet grenzen aan de daden
 waarachter zij uit machteloosheid zich verschanste

vernieldde hoop reist in 't geheim naar oude dromen
 maar in de kerkers van elk tijdperk kwijnen goden
 wie is nog slaaf als iedereen een slaaf moet zijn

van wat de hoogste berg tot heuvel zal verkleinen
 achter de voiles hebben ogen zich bedrogen
 om de lege hand die valken terugdroeg naar hun kooien

Doodeheefver

Commentaar

Wie slaat de schrik niet om het hart als het begrip Europa in jargon ont-aardt. Ik moet dan altijd denken aan een smartelijke en desondanks hoopvolle zin van Paul van Ostaijen (in : Kluwen van Adriadne): Niemand speelt Pegasus. Zijn er dan geen dichters meer? *Dichters, laat ons Pegasus tegen de bank spelen.*

Pegasus, het gevleugelde paard van de verbeelding, zeg maar poëzie, tegen de bank, cultuur tegen commercie.

De cultuurparagraaf in Europese statuten ontbreekt, dat maakt een hartekreet nog noodzakelijker.

Het bovenstaande gedicht – uit een bundel die zozeer uit de mode is dat hij geen uitgever kan vinden – roept op plastische wijze een bijna verloren, versmade cultuur uit het verleden op: de valkerij. Maar daar gaat het in dit sonnet niet in de eerste plaats om: wel om Europa en de benarde kans van overleven.

In een ander gedicht van Doodeheefver, het gedicht *Paul van Ostayen*, lijkt er een hoopvol perspectief verwoord:

als Pegasus met hem langs oevers snelt
 ligt Troye in haar hoefslag aan de Schelde
 nabij een zee altijd belust op nieuwe kimmén

H O O F D E N & Z I N N E N

Sterke mannen

De Tweede Kamer vroeg in december om méér politieagenten en minder andere ambtenaren. Uitspraak van het CDA-Kamerlid Paulis, geciteerd in *De Tijd op Zondag* van 10/12/92: 'Het gaat mij om de beleidsambtenaren, de notaschrijvers, die moeten eruit.'

Sinds Lubbers een paar jaar geleden de Nederlandse samenleving ziek verklaarde, is iedereen druk doende de zwarte piet daarvoor bij anderen te leggen. Zijn het de burgers die zich onverantwoordelijk gedragen? Oerlemans ('De eenpartijstaat Nederland') wees met een beschuldigende vinger naar de politieke partijen, die niemand meer zouden vertegenwoordigen. Vanaf dat moment werd het in de schrijvende media bon ton om met een mengeling van kwaadaardigheid en medelijden te schrijven over 'de grijze muizen' in de Tweede Kamer. Immers, die waren daar alleen maar gekomen omdat zij jarenlang als baantjesjagend kaderlid binnen een niemand vertegenwoordigende partij hun ellebogen hadden gebruikt. Een ernstig verzwarende omstandigheid was het als je in je vorige leven ook nog *ambtenaar* was geweest; dan konden je werkwijze en je motieven al helemaal niet deugen.

Zoiets vreet aan het zelfbeeld. Was volksvertegenwoordiger nog niet zolang geleden een eerbare, zelfs enigszins eervolle functie, de laatste tijd kan men daarvan nog slechts met enige gêne gewag maken. Vanuit psychologisch oogpunt is dan ook de reactie wel verklaarbaar die door bovengenoemd kamerlid zo welsprekend werd vertolkt: de aangevallenen

gaan schoppen naar degenen met wie zij het minst willen worden geassocieerd, terwijl zij er vaak zo veel op lijken. Rationeel is het wat minder begrijpelijk: heel wat van de op Haagse departementen geschreven nota's zijn het rechtstreekse gevolg van de vele mondelinge en schriftelijke vragen die vele kamerleden stellen in hun vele commissievergaderingen. Met die vragen komen zij, als het een beetje meezit, in de krant; als dank voor de antwoorden verwijten zij de schrijvende ambtenaren dat zij (ik citeer opnieuw Paulis) 'een categorie [vormen] die zeer wel gekwalificeerd is om werk voor zichzelf te creëren'.

Sommige processen lijken hun eigen, onstuitbare dynamiek te krijgen. In dit geval is het belangrijk die te doorbreken. Want er kan in dit proces uiteindelijk maar één verliezer zijn: de parlementaire democratie. Ter illustratie een citaat uit het AD van 24/12/92, dat naar aanleiding van het conflict tussen OOR en de provincie Zuid-Holland schreef: 'De doorsnee burger, die zich toch al vaak vol walging afwendt van alles wat zweemt naar politiek (cursive-ring van mij, GB), zou het zeker niet begrijpen als (...)'. Dat kan vandaag de dag de vrije pers in Nederland kennelijk zonder schaamte, bijna achteloos schrijven.

De noodzakelijke ontvlechting van overheid en parlement wordt niet bevorderd door ongenueanceerde kreten die uitnodigen tot 'kijk-naar-je-eigen!'-reacties. De noodzakelijke kwaliteitsverbetering van de overheid wordt niet bewerkstelligd door de gemakzuchtige opvatting dat het allemaal vanzelf wel beter zal gaan als er maar minder ambtenaren zul-

INHOUD

Democratie
Prioriteiten
Opgeheven hoofd

H O O F D E N & Z I N N E N

len zijn. Het moet anders; dat is niet per definitie minder. En minder is zeker niet per definitie anders en beter. Wat er moet gebeuren is dat er een cultuuromslag plaatsvindt waarbij visie, durf en sturing de plaats innemen van regelzucht en foutvermijdend gedrag. Dat geldt voor parlement én overheid, elk op hun eigen terrein en met hun eigen verantwoordelijkheden. Bij het parlement is dat: visie op wat de overheid wel en niet hoort te behartigen (interessant is in dit verband dat de directeur van de Franse Spoorwegen onlangs in het openbaar is getreden met de opvatting dat de diverse nationale overheden momenteel te véél zaken naar de markt afschuiven, wat in Europees verband tot inefficiëntie

leidt). Bij de overheid is dat: visie op hoe zij die politiek vastgestelde taken hoort te behartigen. Dat proef ik allemaal niet in de opmerking: 'Die notaschrijvers, die moeten eruit.' Wie eruit moeten, dat kun je pas weten als je op goede gronden hebt vastgesteld wie er moeten blijven. Politici zouden zich niet tot dergelijke gemakzuchtige cliché's moeten laten verleiden.

Maar de opmerking van Paulis is niet alleen gemakzuchtig. Hij is ook griezelig, omdat hij is gemaakt in het kader van een rechtstreekse uitruil: politieagenten voor beleidsambtenaren. Tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in het afgelopen jaar, waarbij bewindslieden door de Tweede Kamer op het matje werden

geroepen om zich te verantwoorden als politiecommissarissen hun boekje (ver) te buiten waren gegaan, is de roep om 'doeners' in plaats van 'denkers', om mensen die de rotzooi komen opruimen die de politiek ervan heeft gemaakt, bedenkelijk. Het doet vrezzen dat de boven geciteerde uitspraak in het AD door sommige volksvertegenwoordigers inmiddels al zodanig verinnerlijkt is, dat de roep om sterke mannen ook in het parlement gaat opklinken. Er is iets gaande dat riekt naar de jaren dertig. En de treinen rijden ook al steeds minder op tijd. Democratie, let op Uw saeck.

GREETJE VAN DEN BERGH

Verkeerde prioriteiten

Bijna twee jaar na de *Defensienota* 1991 presenteert de minister van defensie alweer een program op lange termijn voor de krijgsmacht. De voornaamste prioriteit in zijn *Prioriteitennota* is niet van veiligheidspolitieke aard, maar financieel. Voorop staat dat er moet worden bezuinigd.

Dat gebeurt dan ook in ongekende mate, maar niet evenwichtig gespreid over de krijgsmachtdelen — die allemaal blijven bestaan.

Vooraf de Koninklijke Marine is ontzien. De Marine Luchtafdienst blijft met dertien toestellen een zelfstandig onderdeel, evenals de onderzeebootdienst, die vier van zijn zes onderzeebo-

ten overhoudt. De bovenwatervloot, die op 1 januari 1991 veertien fregatten telde, zal bij de eindsituatie van de nota (2006) uit zestien bestaan. De marine wordt ingedeeld in twee 'taakgroepen', waarvan één zo goed als paraat, terwijl de paraatheid van de ander varieert van onmiddellijk inzetbaar tot inzetbaar binnen enkele maanden.' Dit is klunklare onzin, omdat het miskent dat altijd een deel van de schepen in onderhoud ligt, en voor opleidingsdoelen beschikbaar moet zijn. Bij zo'n enorme marine had het meer voor de hand gelegen tenminste zes onderzeeërs te behouden, en dan maar een paar fregatten minder. De Marine dreigt op deze manier groter te worden dan de Nederlandse koopvaardijvloot, voor de bescherming waarvan zij oorspronkelijk was bedoeld. Dat is

lang geleden. Het bestaansrecht van de Marine in deze vorm is nu alleen nog maar dat zij in internationale samenwerkingsverbanden kan worden ingezet. Nog minder dan bij Lucht- en Landmacht wordt een verband gelegd met de grondwettelijke taak van de krijgsmacht: de verdediging van Nederland.

De Landmacht wordt sterk verkleind. Van de twaalf brigades die deze na mobilisatie vroeger op de been kon brengen, gaat zij nu terug naar een luchtmobiele brigade, die in zijn geheel paraat zal zijn; en een divisie, bestaande uit drie brigades (die in vredetijd niet op volle sterkte zijn). Tot 1998 zal er — onder aandrang van de NAVO — ook nog een geheel mobilisabele gemechaniseerde brigade zijn. De luchtmobiele brigade zal (misschien) deel uitma-

H O O F D E N & Z I N N E N

ken van de 'Multinational Division' die de NAVO in de centrale sector van het verdragsgebied wil hebben met het oog op crisisbeheersing. De divisie zal met twee Duitse een Duits-Nederlands legerkorps vormen.

Dit alles wordt gemotiveerd vanuit de doelstelling dat de Nederlandse krijgsmacht zo flexibel moet worden, dat zij 'in staat moet zijn in internationaal verband een bijdrage te leveren aan een breed spectrum van vredebeurende en vrede-afdwingende activiteiten'. Vreemd genoeg bevat de *Prioriteitennota* geen enkele argumentatie waarbij deze taak gerelateerd wordt aan de enige grondwettelijke taak van de Nederlandse krijgsmacht: de bescherming van het koninkrijk. Als men het over prioriteiten heeft, dan zou dat eigenlijk de enige moeten zijn. Alleen op bladzijde 19 wordt zo'n verband enigszins gelegd. Daar wordt gesteld dat Nederland in de eerste plaats binnen het CVSE-gebied (zeg maar: Europa) mee zal doen aan het bewaren of afdwingen van vrede, omdat daar 'de (veiligheids)belangen van ons land of van onze bondgenoten meer in het geding komen.'

Nu de minister dat in zijn nota niet doet, moet het parlement toch een duidelijke keus maken tussen twee opvattingen:

- De inzet van de Nederlandse krijgsmacht in internationaal verband voor het handhaven of afdwingen van vrede heeft niets te maken met de nationale veiligheid. Of:

- Die inzet wordt gezien als in het belang van die veiligheid, zoals de legering van Nederlandse troepen in de Bondsrepubliek rechtstreeks was (en

blijft) gerelateerd aan de territoriale integriteit van Nederland.

Zo'n keus heeft consequenties. In het eerste geval wordt de Nederlandse krijgsmacht een soort militaire uitzendkracht, waarbij men zich af kan vragen of Nederland voor al dat geld niet beter en goedkoper in de Derde Wereld (als je die zo nog mag noemen) troepen kan huren om die ter beschikking van VN, NAVO, WEU of welk internationaal samenwerkingsverband dan ook te stellen. Waarom in plaats van die dure luchtmobiele brigade, waarvoor misschien niet eens voldoende personeel in Nederland te recruteren is, dan niet voor hetzelfde geld tien bataljons Gurkha's als 'standing force' (let op, vertalers bij 82!) ter beschikking van de VN gesteld? Dat zou ook nog een effectieve vorm van anti-racisme en ontwikkelingshulp zijn - Nepal, het thuisland van de Gurkha's, is een van de armste landen ter wereld.

In het tweede geval wordt de Nederlandse politiek gedwongen veel precieser af te wegen waarom onderdelen van de krijgsmacht naar verre landen zouden moeten worden uitgezonden. Het maakt nogal wat uit of deelname van Nederlandse troepen aan VN-acties in voormalig Joegoslavië wordt gedefinieerd als iets wat Nederland ook wel eens zou kunnen doen, of als een instrument ten dienste van het landsbelang - dat niet gediend is met een onbeheerste brandhaard in Europa.

Op die manier kan men ook afraken van het onsmakelijke onderscheid dat nu wordt gemaakt tussen dienstplichtigen - die kennelijk alleen maar risico mogen

lopen als het om niet nader omschreven Nederlandse veiligheidsbelangen gaat, en beroepssoldaten, die altijd de kans mogen lopen te worden doodgeschoten.

Is de veiligheidspolitieke dimensie van de nota zo gezien uiterst dun, op de militair-organisatorische vertaling van die weinig geargumenteerde doelstellingen ('vrede handhaven en -afdwingen in internationaal samenwerkingsverband') is ook heel wat af te dingen. De nadruk op de nieuwe luchtmobiele brigade is nog net zo onzinnig als in de *Defensienota* van twee jaar geleden. Voorzover Nederland snel inzetbare eenheden ook inderdaad snel zou willen inzetten, ligt het meer voor de hand het Korps Mariniers met een of twee bataljons uit te breiden. Maar onder welke omstandigheden is het waarschijnlijk dat de Nederlandse politiek binnen enkele dagen of weken troepen ter beschikking van internationale vredesacties stelt, troepen die dan ook nog het spit zouden moeten afbijten? Als wij afgaan op het recente verleden - de Golfoorlog - is dat toch wel uiterst onwaarschijnlijk. Veel waarschijnlijker is het dat Nederland meedoet als Amerikaanse mariniers of luchlandingstroepen een bruggehoofd hebben gevormd. Bij het soort vredesoperaties dat in het huidige Europa steeds waarschijnlijker wordt, is er dan meer behoefte aan pantserinfanterie dan aan licht bewapende eenheden, en zijn grote aantallen soldaten van meer belang dan bemande wapens. Voor zulke operaties zijn de bestaande brigades van de landmacht in beginsel veel beter geschikt dan een luchtmobiele brigade. Zij zijn per trein door Europa gemakkelijker te vervoeren

H O O F D E N & Z I N N E N

dan de luchtmobiele brigade per vliegtuig en helikopter, mede dankzij de daarvoor allang aangeschafte treinstellen. Wat dit aangaat is het voornaamste bezwaar van de *Prioriteitennota* dat dure wapensystemen als F-16's, Leo-

pards 11, geschut en pantservoertuigen voor een habbekrats zullen worden verkocht, ook al zijn zij nog vele jaren uitmuntend geschikt zijn voor vredesoperaties, terwijl voor veel geld nog duurdere wapensystemen als pantserwa-

gens en helicopters worden aangeschaft, waarvan het buitengewoon dubieus is of zij ooit nuttig kunnen worden gebruikt.

BART TROMP

Met opgeheven hoofd

Het is eind januari 1993 en de politieke vervolgserie 'Het WAO-conflict' komt met een nieuwe aflevering die weer zindert van de spanning. De goede tijden van de coalitie liggen inmiddels in een ver verleden, het is al slechte tijden voor de betrokken politici. De compromissen over de behandeling van de arbeidsongeschikten volgen elkaar in snel tempo op, de complexiteit neemt toe. Ook de pers probeert niet meer de zaken uit te leggen, of doet dat slechts voor de vorm: de aandacht richt zich op de persoonlijke verhoudingen. Men heeft het over het mislukte huwelijk van CDA en PvdA, beschrijft de onderhandelingen van Brinkman en Bolkestein en hun paladijnen in termen van partnerruil. Om de spanning te verhogen viert de VVD juist haar vijfenveertigjarig bestaan. De nieuwe verlovings wordt al bekend gemaakt terwijl de oude partners elkaar juist in het geheim beterschap beloven. Bolkestein slikt het nieuws in een telefoongesprek met Brinkman als een heer, om over trouwbreuk te brommen als een beer.

Toch heeft het maar weinig gescheeld of dit was het plotselinge einde geweest van een coalitie en men had de verkiezingsstrijd

kunnen ingaan zonder verkiezingsprogramma (de commissie werd juist die dagen aan het werk gezet), maar met de altijd netelige vraag wie er schuld heeft aan de val van een kabinet. Stellig zou Kok in die strijd zijn voorgegaan met de mededeling dat de PvdA alles aan de kiezers uit kan leggen en dat men het kabinet heeft geofferd aan de grote belangen van een rechtvaardige oplossing. De bekende retoriek van het opgeven hoofd waarmee je de kijkers tegemoet treedt. Maar hoe geloofwaardig is zo'n standpunt? Dat vraag ik me af tijdens een uitzending in de zendtijd voor politieke partijen die toevallig net tijdens de crisis is geprogrammeerd. Het ziet er allemaal goed uit. Een vrouwelijke buschauffeur vertelt hoe de werkdruk door bezuinigingen bij het openbaar vervoer toeneemt. Een vrouw achter een tekstverwerker moet zo hard doortikken dat ze eigenlijk nauwelijks aan de onhoorbare interviewer kan vertellen dat ze problemen heeft om werk en zorg voor de kinderen te combineren. En heel mooi is de portier van een Amsterdams hotel die, als hij vertelt dat hij niet meer weet of de PvdA er is voor de mensen die niet werken of voor de mensen die werken, zo uit een verhaal van Carmiggelt weggelopen kan zijn. Dat is allemaal mooi, maar wat

voor politieke boodschap zit daar nu in? Iets in de trant van: de PvdA is er voor werkenden en niet-werkenden; we moeten zorgen voor betere arbeidsomstandigheden en dan komen deze mensen niet in de WAO, zodat die ook weer betaalbaar zal blijven. Geen slechte boodschap. Tussen de gesprekken met de 'gewone mensen' door komt vice-voorzitter Vreeman in beeld, ook zo gewoon mogelijk. Hij zegt wat ik denk dat hij zal gaan zeggen, maar ingewikkelder. Heel bezorgd. En op een heel klein detail gaat het dan mis. In hun propagandistische ijver hebben de programmamakers bedacht dat het te plat is om Vreeman doordringend in de camera te laten kijken, dan ziet hij er teveel uit als een politicus die op stemmenwinst uit is. Ruud moet gewoon doen. Het gevolg is dat Vreeman krampachtig naast de camera zit te kijken en helemaal niet meer gewoon overkomt. En of de duivel ermee speelt: hij houdt het merendeel van de tijd het hoofd schuin en naar beneden gericht, alsof de PvdA zelf ook een beetje arbeidsongeschikt is geworden. Wie de kiezer met opgeheven hoofd tegemoet wil treden moet niet alleen een goed verhaal hebben. Je moet de mensen ook recht in de ogen durven kijken.

WILLEM WITTEVEEN

 P E N O P P A P I E R

Leve de waterlinie!

In het nummer 11/92 van *Socialisme en Democratie* juichen Paul Bordewijk en Ronald Plasterk het 'Deense Nee' tegen het verdrag van Maastricht toe. Zij stellen voor ratificatie ervan door Nederland uit te stellen omdat het verdrag geen rechtsgrond meer zou hebben. Nederland zou de opstelling ten aanzien van Maastricht grondig moeten heroverwegen. Ook in ons land is het verdrag omstreden; het enthousiasme zou onder de politieke elite heel wat groter zijn dan onder de bevolking. Zo'n forse aanval op een grondstuk van de Nederlandse (en PvdA) buitenlandse politiek vraagt om een reactie.

Met het Deense nee is de rechtsgrond aan Maastricht niet ontvallen. Daarvan is pas sprake wanneer Denemarken na een tweede referendum definitief te kennen zou geven het verdrag niet te kunnen ratificeren. Zover is het nog niet. In Edinburgh is Denemarken een oplossing aangeboden waarvan de Deense regering zegt dat zij aanvaardbaar is. De mogelijkheid van een tweede Deense referendum is steeds het uitgangspunt geweest bij het voortzetten van de ratificatieprocedures in de andere lidstaten. Daardoor kan zo snel mogelijk na de uitslag van het tweede referendum Maastricht van kracht worden dan wel op een andere manier gerealiseerd. Met een eventueel definitief Deense nee blijven immers de motieven van kracht op basis waarvan 10 of 11 andere lidstaten met Maastricht hebben ingestemd. Men zal zich dan moeten bezinnen op voortzetting van Maastricht in andere vorm.

Plasterk en Bordewijk zien in het Deense nee een aanleiding tot het ter discussie stellen van de Europese integratie in het algemeen. Zij richten hun pijlen op de bemoeizucht van de Europese Gemeenschap en halen daarbij allerlei voorbeelden uit de praktijk aan zoals de Europese gehaktbepalingen. Deze voorbeelden zijn soms inderdaad lachwekkend en treurig tegelijk. Waar bemoeit Europa zich mee? Maar de voorbeelden hebben betrekking op de interne markt; op de uitvoering van het project 1992. In het kader daarvan moet de Europese Commissie toezien op eerlijke concurrentie binnen en tussen de lidstaten. Daarbij gaat de Brusselse bureaucratie soms ver. Dat burgers zich hiertegen verzetten en dat zij zich afvragen of dit nu de grote winst van de Europese integratie is, komt me terecht voor. De toepassing van het subsidiariteitsbeginsel moet ervoor zorgen dat voortaan beter wordt nagedacht over de grenzen van de Brusselse 'bemoeizucht'. Gelukkig heeft dit beginsel door de enorme ophef rond Maastricht veel aandacht gekregen. De toepassing ervan is vooral een zaak van de praktijk en zal het resultaat moeten zijn van een fors debat tussen de Europese instellingen, nationale regeringen en nationale parlementen. Tot zover geen probleem. De interne markt kent gebreken die aan de orde moeten worden gesteld. Terecht wordt verwezen naar het gebrek aan discussie over de Unieke Akte, waarin de afspraken over de gemeenschappelijke binnenmarkt zijn vastgelegd.

Maar het gaat te ver daarom Maastricht ook maar te verwerven. Dat verdrag moet op zijn eigen

✎ P E N O P P A P I E R ✎

voor- en nadelen beoordeeld worden. En in tegenstelling tot de Unieke Akte is over Maastricht wel veel en intens gediscussieerd.

Het verdrag kent zeker bezwaren. Het is een moeizaam compromis tussen twaalf lidstaten die allen iets mee naar huis wilden nemen. Neem de ongeremde concurrentie tussen de lidstaten die sociale voorzieningen onder druk zet en een goed milieubeleid bemoeilijkt. Maastricht biedt de mogelijkheid die concurrentie te beperken. Het is in potentie het reguleringsmechanisme voor de vrije markt. Daarom is John Smith voor en Margareth Thatcher tegen. Wie Maastricht wil bestrijden moet zijn argumenten hierop toespitsen. De problemen, die Bordewijk en Plasterk schetsen, hebben vooral te maken met de uitvoering van Europese afspraken en minder met de uitgangspunten zoals die bijvoorbeeld aan het verdrag van Maastricht ten grondslag liggen.

Met een goede en zichtbare toepassing van het subsidiariteitsbeginsel moet daaraan tegemoet gekomen kunnen worden.

Belangrijk zijn ook de bepalingen ten aanzien van een gemeenschappelijke buitenlandse politiek. Bordewijk en Plasterk betwijfelen of daarvan ooit iets terecht zal komen. Zullen Nederlanders dienst willen nemen in een Europees leger? Die vraag stelt zich op dit moment niet en wellicht nooit. Maastricht schept de mogelijkheid voor meer coördinatie van het buitenlands- en veiligheidsbeleid. Of deze ook inderdaad effectief gebruikt wordt hangt van de politieke wil van de lidstaten, die op dit terrein hun soevereiniteit volledig behouden,

af. Wie het optreden van de EG in het voormalige Joegoslavië in ogenschouw neemt, kan slechts betreuren dat de gemeenschappelijke buitenlandse politiek nog slechts in de kinderschoenen staat. Maar een begin is er en als ergens het subsidiariteitsbeginsel leidt tot gemeenschappelijkheid is het hier wel.

Er is nog een redenering ter ondersteuning van Maastricht. Deze heeft niet direct met de inhoud van het verdrag als zodanig te maken maar is misschien wel belangrijker. Maastricht heeft grote politieke betekenis gekregen na het uiteenvallen van het communistisch blok. Door de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa zijn middelpuntvliedende krachten losgemaakt die ook de stabiliteit in West-Europa bedreigen. Een daarvan is het nationalisme, dat zich ook in West-Europa in toenemende mate manifesteert. Het wegvallen van de militaire dreiging tast ook de cohesie aan. Men kan menen dat dit niet zo erg is en ons land aldus de ruimte krijgt om meer zijn eigen weg te gaan. Nederland terug achter de waterlinie.

Ik acht dat een illusie. Kleine landen hebben alle belang bij Europese samenwerking en dienen daarom ook de symbolen of de mijlpalen van dat integratieproces te steunen. Wanneer de Europese landen hun problemen ten koste van elkaar gaan oplossen, zijn landen als Nederland daarvan het eerst het slachtoffer. Die worden dan overgeleverd aan anonieme en informele politieke en economische structuren. Wanneer de Europese samenwerking dus wordt bedreigd is er alle aanleiding om een tegenbeweging zo-

als Maastricht te laten slagen.

Ik kan Bordewijk en Plasterk ook aanraden het Duitse debat over Maastricht eens te volgen. Wie de problemen van dat land in ogenschouw neemt en de noodzaak van een Europese 'inbinding' erkent, zal beseffen dat het Deense nee en het Britse getreuzel, hoe belangrijk ook als signalen dat er zaken moeten veranderen, verbleken bij het historische belang van Maastricht voor de verankering van Duitsland in Europa. Gelukkig heeft de top van Edinburgh uitzicht gegeven op afronding van het Maastrichtproces en zijn tegelijk enkele andere hangende kwesties zoals de financiering voor de komende jaren en de uitbreiding opgelost.

Over die uitbreiding wil ik graag nog een opmerking maken. Bordewijk en Plasterk bepleiten in feite een terugdraaien van de Europese integratie (minder interne markt, geen Maastricht) gepaard gaande met een uitbreiding van de Gemeenschap en meer aandacht voor Oost-Europa. Ik beschouw Maastricht als een belangrijke voorwaarde voor een snelle uitbreiding van de EG met een aantal EVA-landen. Met het verdrag is het mogelijk ook met een groter aantal leden enigszins besluitvaardig te blijven. Voor de kandidaat-leden in kwestie vormen bijvoorbeeld de afspraken over sociaal en milieubeleid een deel van de aantrekkingskracht van de EG.

Ik behoor niet tot diegenen die uitbreiding vooraf willen doen gaan door een tweede Maastricht met nog verdergaande afspraken. Wat nu is vastgelegd moet eerst verwerkt worden. Het opnemen van nieuwe lidstaten leidt vanzelf tot een discussie over en een aan-

✎ P E N O P P A P I E R ✎

passing van besluitvormingsprocedures. Zo is dat in het verleden ook gegaan. En ten aanzien van Oost-Europa, waaraan inderdaad te weinig wordt gedaan, nog het volgende: Ik kan me niet voorstellen hoe een zwakkere EG daar een krachtiger inbreng kan hebben.

In het voorgaande zijn niet alle vragen van Bordewijk en Plasterk beantwoord. Zij leggen een vinger op een zere plek door te verwijzen naar de kloof tussen de burgers en de politiek als het om de Europese integratie gaat. Het is inderdaad waar dat het algemene pro-Europese gevoel aan erosie onderhevig is. Ik meen dat er nog steeds grote steun is voor de EG in ons land maar deze is meer pragmatisch dan vroeger. Blauwdrukken van een federaal Europa spreken minder aan. Zij lijken hun tijd gehad te hebben al was het maar vanwege de gebleken onuitvoerbaarheid. Men is meer geïnteresseerd in de praktische resultaten die de EG kan opleveren. Veel meer dan tot nu toe het geval was, zal daarom aan de burgers met concrete voorbeelden duidelijk gemaakt moeten worden wat de EG wel en wat de EG niet kan. Het wordt niet meer zoals vroeger, toen een beroep op de Europese idealen volstond om vergaande stappen te kunnen zetten.

De term 'nationaal belang' klinkt bij dit soort discussie vaker. Burgers voelen zich bedreigd door het onbekende Europa en willen dat de Nederlandse positie

daarin meer aandacht krijgt. Ik meen dat een scherpere discussie over de Nederlandse invalshoeken binnen de EG inderdaad geen kwaad kan. Nederland heeft bepaalde belangen, bepaalde tradities en een bepaalde cultuur te verdedigen. Nederland moet haar verworvenheden in het Europa van na Maastricht overeind kunnen houden. In andere EG-landen is dit vaak de normaalste zaak van de wereld. Het moet echter wel om een heldere en eerlijke discussie gaan. Nederlandse belangen zijn niet altijd te onderscheiden van Europese belangen. Manoeuvres binnen de EG kan een klein land vaak meer opleveren dan de nationale weg gaan. Wanneer er iets gedaan moet worden is niet zozeer de vraag relevant of het door Nederland dan wel door Europa gebeurt maar of het gebeurt. Deze meer instrumentele benadering zou de kloof tussen voor- en tegenstanders van Maastricht kunnen verkleinen.

We worden niettemin geconfronteerd met angsten onder de burgers die worden versterkt door de verdere uitbreiding van de invloed van het onbekende Europa. Die angsten worden door veel factoren bepaald; de kloof tussen burger en politiek manifesteert zich bovendien niet alleen op het Europese niveau. Opvallend is dat het gevoel van bedreiging zich vooral voordoet bij burgers die hun kansen in hun nationale samenleving laag inschatten. Voor

sociaal-democraten is dit een belangrijke aanwijzing. Maar zolang Europa bij kan dragen aan het oplossen van problemen waarvoor nationale instrumenten tekort schieten, helpt men deze groep niet door Europese samenwerking af te wijzen. Door de kansen van deze burgers binnen hun eigen maatschappij te vergroten bereikt men meer.

Bordewijk en Plasterk gaan uitgebreid in op het aspect van nationale verbondenheid en de identificatie van burgers met nationale democratische instellingen. Deze geven de burgers inderdaad houvast. En zolang Europa deze gebondenheid en deze identificatie niet kan bieden, zal met zorg omgesprongen moeten worden met ons nationale goed. Dat is geen nationalisme maar een noodzaak bij het instandhouden van een draagvlak voor nationale en Europese politiek.

In december 1992 is ook de Eerste Kamer akkoord gegaan met Maastricht. Er is in Nederland veel over het verdrag gediscussieerd, mede door toedoen van de PvdA, maar de conclusie daaruit kan niet zijn dat wij een bondgenoot van Denemarken zijn. Hoe het met Maastricht afloopt, wordt nu elders bepaald.

JAN MARINUS WIERSMA
*Tweede vice-voorzitter van de Partij
van de Arbeid (Internationale zaken)*

✎ P E N O P P A P I E R ✎

Naschrift

Jan Marinus Wiersma onderschrijft onze stelling, dat de Europese Akte te snel is aangenomen, en dat daardoor een Brusselse regelgeving mogelijk is geworden waarvan de voorbeelden soms lachwekkend en treurig tegelijk zijn. Wij bepleiten om die reden dat, voordat een nieuwe stap gezet wordt op de weg van de Europese integratie, eerst wordt nagegaan wat er fout gegaan is bij de vorige. Wiersma vindt dat niet nodig; hij hecht sterk aan de mogelijkheid die 'Maastricht' biedt om te verhinderen dat vrije concurrentie sociale voorzieningen onder druk zet en een goed milieubeleid bemoeilijkt. De vraag is hoe reëel dat is. De sociale voorzieningen staan in Nederland op dit moment vooral onder druk door het uitgangspunt dat de collectieve uitgaven moeten worden teruggedrongen, om bij een constante collectieve lastendruk een vermindering van het financieringstekort mogelijk te maken. Op het laatste hebben we ons in Maastricht vastgelegd, verhoging van de collectieve lastendruk wordt door de PvdA niet langer voorgestaan, omdat dat — volgens Willem Vermeend — de belastingvlucht naar België zou doen toenemen. In theorie is het wellicht mogelijk dat België door Europa tot maatregelen wordt gedwongen die het voor Nederlanders niet langer fiscaal aantrekkelijk maakt zich daar te vestigen, de praktijk is dat de Europese inte-

gratie het alleen maar makkelijker maakt. Bij milieumaatregelen zou volgens ons gekeken moeten worden naar de schaal van de vervuiling, en zouden de lidstaten autonoom moeten zijn wat betreft lokale vervuiling; de praktijk is dat vooral als het om afval gaat de Europese Commissie terwille van de interne markt een verstandig beleid belemmert.

Wij zijn het eens met Wiersma, dat Maastricht in ieder geval geleid heeft tot een discussie over de taakverdeling tussen de Europese Gemeenschap en de lidstaten, en zelfs dat het verdrag op één punt tot een verbetering geleid heeft, omdat culturele subsidies enigszins aan de terreur van de vrije markt worden onttrokken. Dat daarmee de lidstaten hun culturele autonomie nog niet terug hebben, wordt bewezen door het feit dat de Europese Commissie na het Nederlandse nu ook het Vlaamse omroepbestel wil opblazen door de doorgifte van RTL-4 op de kabel.

Wiersma hecht grote betekenis aan de bepalingen over een gemeenschappelijke buitenlandse politiek, en aan de 'inbinding' van Duitsland. De vraag of dat ooit zal leiden tot een Europese dienstplicht, is volgens Wiersma echter niet aan de orde. Het lijkt ons echter het logische gevolg van 'een gemeenschappelijk defensiebeleid dat mettertijd tot een gemeenschappelijke defensie zou kunnen leiden', waarvoor de lidstaten zich in Maastricht hebben uitgesproken. Daar niet over willen praten lijkt ons typerend voor

de manier waarop het Europese beleid van de PvdA tot nu toe tot stand is gekomen. En wat de inbinding van Duitsland betreft: heeft bij de erkenning van Kroatië niet eerder Duitsland Europa ingebonden dan andersom?

Wiersma heeft het niet over onze kritiek op de rol die de PvdA claimt voor het Europese parlement en de Europese Commissie. Hoe zou dat ook kunnen, nu de PvdA de benoeming van de rechtse CDA'er Van den Broek in de Europese Commissie toejuicht, omdat hij volgens Van Traa de enige is die 'voor Nederland een zware portefeuille kan binnen slepen' (NRC Handelsblad 15-12-92). Kennelijk is het in Europa belangrijker uit welk land je komt, dan uit welke partij. Dan hoeven we ook niet meer onze stem uit te brengen voor het Europese parlement, want het aantal Nederlandse vertegenwoordigers daarin is bij verdrag geregeld.

Ten slotte Edinburgh. Kennelijk is er tussen de regeringen iets afgesproken waarvan men zegt dat het niet door de parlementen van de lidstaten hoeft te worden geratificeerd, maar dat het Verdrag van Maastricht in de ogen van de Deense kiezers wel tot een ander verdrag moet maken. Dat is boerenbedrog. We kunnen alleen maar hopen, dat de Denen zich hierdoor niet zullen laten inbinden.

PAUL BORDEWIJK
RONALD PLASTERK

W B S N I E U W S

Conferentie *Naar een Europese eco-tax*

Op zaterdag 6 maart 1993 organiseren de Wiardi Beckman Stichting en de PvdA-Euro delegatie de conferentie 'Naar een Europese eco-tax'.

De globale inhoud van het programma is als volgt:

Tijdens de ochtend worden vanuit Europese invalshoek verschillende fiscale instrumenten van milieubeleid behandeld die kunnen bijdragen aan een ecologisering van het belastingstelsel.

In de middag komt aan de orde op welke manier de invoering van een mondiale ecotax past binnen de economische ontwikkelingen op lange termijn. Bovendien wordt aandacht geschonken aan de internationale coördinatie van milieubeleid.

Beide dagdelen worden afgesloten met een ondervraging van de inleiders.

Aan de inleidingen en de debatten zal deelgenomen worden door o.a.: F. Rottenberg (PvdA), H. Bressers (Universiteit Twente), D. Wolfson (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), W. Vermeend (lid Tweede Kamer), G. Zalm (CPB), J. Delbeke (DG XI EG-Commissie) en leden van het Europees Parlement. Voorzitter van de conferentie is F. de Kam (Universiteit van Groningen).

De conferentie vindt plaats in het Aristo-gebouw te Amsterdam en zal om 9.30 uur aanvangen. De kosten bedragen f25,- per persoon, waarbij de lunch en een ver-

slag van de conferentie zijn inbegrepen. U kunt zich telefonisch aanmelden bij de WBS, telefoon (020)551 23 29. De bijdrage in de kosten dient te worden overgemaakt op Postbank nr. 30603 ten name van Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, o.v.v.: conferentie eco-tax.

Conferentie *Een school om te kiezen*

Naar aanleiding van het verschijnen van Hans Wansink's *Een school om te kiezen* organiseert de Wiardi Beckman Stichting op woensdagmiddag 31 maart 1993 een studiebijeenkomst over onderwijspolitiek. Sprekers zijn onder anderen J. Ritzen, (minister van Onderwijs), J. Dronkers (hoogleraar onderwijssociologie aan de Universiteit van Amsterdam) en E. Vogelaar (voorzitter van de ABOP).

De bijeenkomst vindt van 14.00 - 17.00 uur plaats in Hoog-Brabant te Utrecht. De deelnamekosten bedragen f15,00. De plaatsruimte is beperkt. U kunt zich tot 22 maart a.s. aanmelden bij de Wiardi Beckman Stichting, t.a.v. Vera van Lingen, Postbus 1310, 1000 BH Amsterdam, onder gelijktijdige storting van genoemd bedrag op Postbank nr. 30603 van de Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, o.v.v.: conferentie 31 maart.

Een school om te kiezen (een gezamenlijke uitgave van de Wiardi Beckman Stichting en Uitgeverij Bert Bakker) is te bestellen door overmaking van f24,90 op Postbank nr. 3479700 ten name van PvdA-Brochures, Amsterdam, onder vermelding van bestelnummer 725.

W B S N I E U W S

Nieuwe WBS- publikatie: 'Het ideologisch tekort'

In een tijd waarin 'het einde der geschiedenis' werd aangekondigd, verrast het uiteindelijke resultaat van de Zomerschool PvdA 1992, gewijd aan het thema 'Levensstijl en publiek domein'. Niet de constatering van een 'postmodern vacuüm', maar een vingerwijzing richting 'herideologisering' van de PvdA is de uitkomst van deze Zomerschool geworden.

Het ideologisch tekort. Culturele politiek van het publiek domein bevat bijdragen van inleiders op de Zomerschool, te weten: Maarten Hajer, Coos Huijsen, Dorien Pessers, Ruud Vreeman, Pieter

van Driel, Gerard Anderiesen, Geert Mak, Hans van der Loo, Jan Bugter, Marc Chavannes, Bas van Stokkom, Bert Barends en Paul Kalma.

'Publiek domein', zo kan uit de bundel worden afgeleid, zou een centraal begrip kunnen zijn voor de programmatische vernieuwing van de PvdA. Daarmee kan de PvdA weer het initiatief nemen bij het definiëren van politieke problemen – in haar eigen termen en op haar eigen voorwaarden.

Maarten Hajer stelt in dit verband: 'Politiek is de kunst van het leggen van overtuigende verbanden tussen schijnbaar onafhankelijke elementen. Wat de PvdA hierbij node ontbeert, is een eigen taal met eigen begrippen en onderscheidingen, waarmee progressieve politiek kan worden geformuleerd. Dit eigen 'dis-

cours' hoeft niet vanaf de eerste letter te worden uitgevonden. Integendeel, het is in veel gevallen veeleer het verenigen van ideeën die in diverse – vaak wat minder voor de hand liggende – kringen al uitgebreid zijn besproken en doordacht.'

Dat is niets meer en niets minder dan deze bundel poogt te doen.

Jan Nekkers en Alexander van den Dungen (red.), *Het ideologisch tekort. Culturele politiek van het publiek domein*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/ Opleidingsinstituut PvdA/ A.G. der Woodbrookers, 1993. 168 blz. Prijs: f 19,95. Te bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op Postbank nr. 3479700 t.n.v. PvdA-brochures, Amsterdam, onder vermelding van bestelnummer 903.

